

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

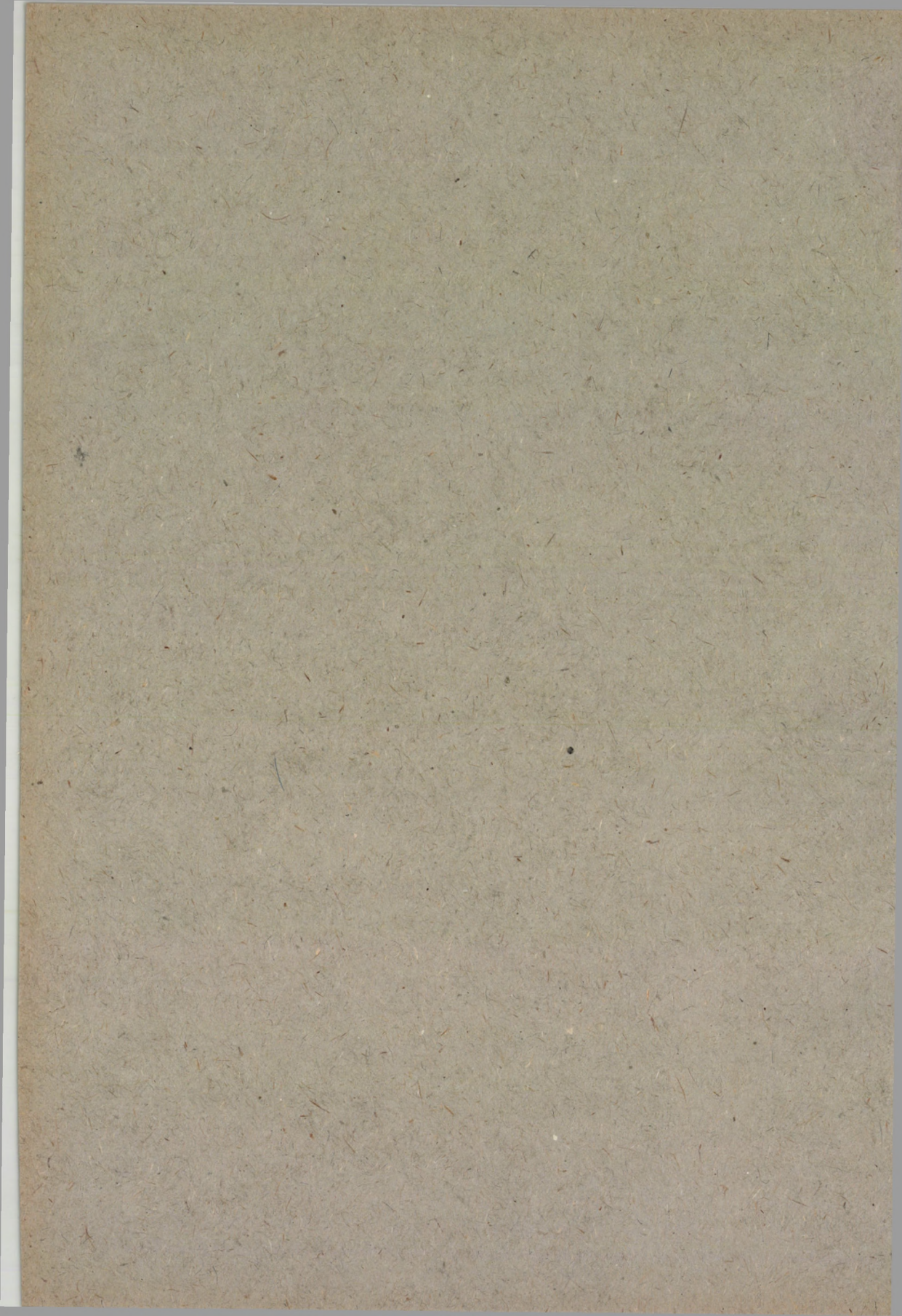
45. sz.

A BÖRZSÖNY-VIDÉK
NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETÉNEK
TELEPÜLÉSI HÁTTERE

ÍRTA
TÖRÖK GÁBOR

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1964

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

45. sz.

A BÖRZSÖNY-VIDÉK
NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETÉNEK
TELEPÜLÉSI HÁTTERE

ÍRTA
TÖRÖK GÁBOR

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

Lektorok

BÁRCZI GÉZA
és IMRE SAMU

Szerkesztő

E. ABAFFY ERZSÉBET

AK 656 k 6468

Bevezetés

Ez a munkám 1957-ben készült. Szerves része a Börzsöny környéki nyelvjárások hangtörténetével foglalkozó, kéziratban levő disszertációmnak. Bár nagyobb területek részletes településtörténetét már többen is kidolgozták (ILA BÁLINT, Gömör megye. Bp., 1944.; MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Bp., 1940.; SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye. Bp., 1937.), ezek a feldolgozások inkább a mai határainkon kívül fekvő, északkeleti vidékekről készültek. A Börzsöny vidékének újkori településtörténetével még nem foglalkoztak behatóbban, noha például Ipolytölgyes és Kemence népének a történetét már készíti egy-egy, az illető községekben megalakult munkaközösség. — A településtörténet módszertana az utóbbi években is fejlődött. Sajnálom, hogy ez a tanulmányom „A történeti statisztika forrásai” című (szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp., 1957.) értékes, útmutatóul szolgáló kiadvány megjelenése előtt született meg, így komoly tanulságait csak kiegészítésképpen értékesíthettem. De munkám nem is a történész, hanem a nyelvjárás-történész, pontosabban a nyelvjárások hangtörténetével foglalkozók speciális kérdéseire igyekszik választ találni. Ilyen kérdések: a magyar lakosság folytonosságának igazolása, az idetelepülések mértéke, a szomszéd községek érintkezése, a gazdasági, politikai és egyházi határok befolyása a népi érintkezésre, a táj nem magyar népeinek települési hatása stb.

Munkám nyelvjárástörténeti segéd tanulmány. De még ez a megjelölés is szűkíthető; mert nem elég azt tudnunk, hogy a nyelvjárástörténet és a történelem igen fontos kiegészítői egymásnak. Azt is látnunk kell, hogy a nyelv különféle oldalainak, összetevőinek története különféleképpen függ össze a történelemmel; a történeti szókészlettan, hangtan és nyelvtan a beszélők történetének más és más oldalaihoz kapcsolódnak szorosabban. Az idegen népekkel való érintkezések története például szinte egyformán fontos a történeti hangtan és a történeti szókészlettan szempontjából. De már a művelődéstörténet inkább a lexikológia, az illető nép saját népmozgalmainak története meg inkább a történeti fonetika, nyelvjárási hangtörténet számára gyümölcsöző. Munkám elsősorban a nyelvjárási hangtörténet szükségleteit kívánja szolgálni.

A dialektológia művelői egyébként már rég felismerték, hogy a leíró és a történeti nyelvjárásban nem áll egymással szemben, s a köztük levő hidat is igyekeztek megsejteni, megtalálni: a településtörténetben. Megszokott dolog, hogy a magyar szerzők településtörténeti bevezetést fűznek munkájukhoz (pl. CSOMA KÁLMÁN, Jászberény nyelve. Bp., 1908. 3—7; TOMANÓCZY JOLÁN, Hírics . . . hangtana. Pécs, 1940. 3—10; stb.). A hazai német nyelvjárások ismertetőinek pedig szinte elengedhetetlen feladatuk egy-egy hosszabb-rövi-

debb településtörténeti vázlat elkészítése (vö. SCHWARTZ ELEMÉR, Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba. Bp., 1923. 25, 60—8; MORNÁU JÓZSEF, A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. Német Phil. Dolg. XV. Bp., 1915.; MÜLLER ERZSÉBET, A csanádi német település eredete és nyelvjárásának keletkezése. Szeged, 1930. 27; LUX GYULA, Nyelvi adatok a délszepesi és dobsinai német nép településtörténetéhez. Pécs, 1938. 7—17).

Külföldön főként a francia nyelvtudomány mutat fel nagy eredményeket településtörténet és nyelvjárástörténet összhangjára. SEVER POP (La dialectologie. Louvain, é. n. 88, 196—7 stb.) számos szép példát említ nagy összefoglaló művében. Talán A. L. TERRACHER Angoumois északnyugati vidékének nyelvjárásával foglalkozó művét tarthatjuk a leginkább követésre méltónak (vö. POP i. m. 105). Ez a mű a nyelvjárás fejlődésében számbavehető minden nagyobb településtörténeti tényezővel foglalkozik. Megállapítja a középkori hűbérbirtokok, majd később a nagyobb és állandóbb birtoktestek határvonalait, s ezek összefüggését a nyelvjárási helyzettel. Foglalkozik a bennszülött és a bevándorolt, idegen eredetű lakosság arányának alakulásával előbb a XIX. század előtt, majd a XIX. században. Foglalkozik a szomszédos községek közti összeházasodás alakulásával, továbbá a teljesen nincstelennel, akik a múltban gyakran vándorlásra kényszerültek a környéken. Kutatásainak eredményeit számos településtörténeti térkép teszi szemléletessé.

A felszabadulás után hazánkban főleg a szlavisztika egyesíti a településtörténeti és a nyelvjárástörténeti kutatást (SIPOS ISTVÁN, Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges. Bp., 1958. 5—6, 15—110; DEZSŐ LÁSZLÓ, Adalékok a délmáramarosi *u*-zó nyelvjárás XVI—XVIII. századi fejlődéséhez. Kandidátusi disszertáció; vö. még HUTTERER MIKLÓS, Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Halle, 1963.).

Bár a felsorolt szerzőknek mind tárgya, mind célja eltér az enyémtől, talán sikerül tapasztalataikból hasznosítanom valamit.

A XVI. század előtti települési viszonyok

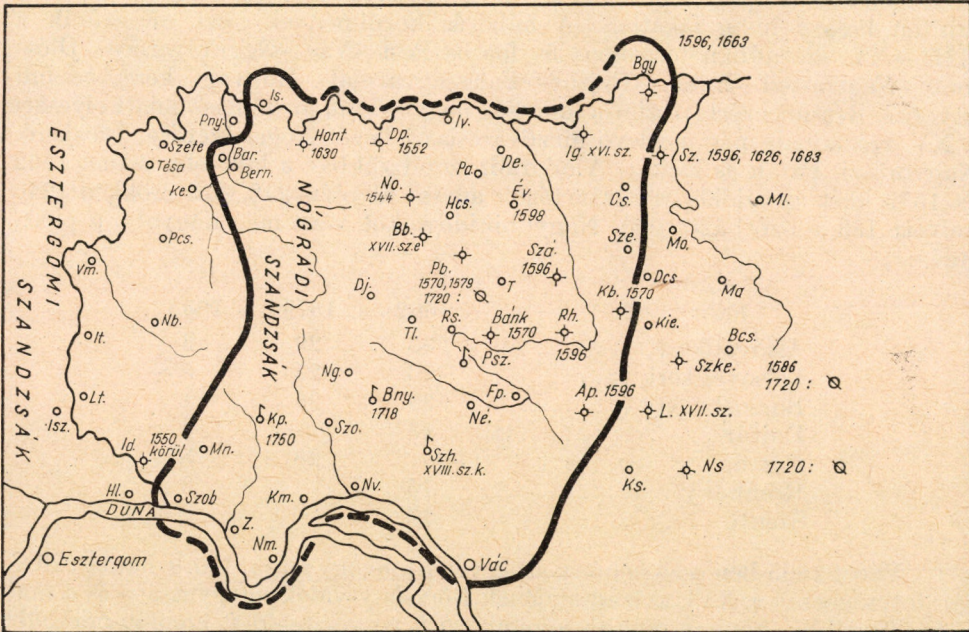
A honfoglaló magyarság Hont és Nógrád megye egész területén szláv akosságot talált. Ezt bizonyítják mind a régészeti leletek, mind a vidék régi földrajzi és személynév anyaga (MAKKAI LÁSZLÓ: Nógrád megye műemlékei. Szerk. DERCSÉNYI DEZSŐ. Bp., 1954. 35; KNIEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI. században. Bp., 1938.; UÓ., A magyar—szlovák nyelvhatár történetéhez Bp., 1941. Térkép). Több helyről megállapítható, hogy a szlávok a honfoglalás előtti időktől a magyar királyság első századáig folyatódólagosan ott éltek. A megye az országnak azokhoz a vidékeihez tartozik, amelyek a korai magyar—szláv együttélésnek és összeolvadásnak legfőbb gócai voltak (vö. MAKKAI: i. h. 35—6). Diósjenő és Rád kivételével a Börzsöny keleti oldalán, Nógrád megye nyugati részén a magyar megszállásnak nyomát sem ismerjük. A magyarokra utaló régészeti emlékek csak a XI. században tűnnek föl (i. h.).

Véleményem szerint helytelen lenne, ha minden további bizonyítás nélkül azt tennők föl, hogy mire a török pusztítása megkezdődött, addigra a Börzsöny környéke színmagyar területté vált. Hiszen nemcsak a szlovákokról van szó itt: Hont, Börzsöny, Nagymaros, Garampáld valószínűleg középkori német települések voltak, Nagyborzsöny az is maradt, s hogy a többi mikorra

vált magyarrá, azt egyelőre nem tudjuk (LUMTZER—MELICH, DOLw. 39—47). A XII. század első felének népességi állapotait tükröző DömAd. a nógrádi és helembai szolgálk és halászok nevei közt jónéhány szláv hangalakút is említ. A XVI. században a nagybörzsönyi németeken kívül szlovákok is lehettek néhol a Börzsöny környékén. A kezembe kerülő jobbágynévsorok alapján úgy látom, hogy egyik faluban sem voltak többségben: aránylag még legnagyobb lehetett a számuk Kemencén, de találni szlovákos családneveket Ipolypásztón, Szokolyán, Vámosmikolán, Ipolytölgyesen, Tesmagon is (pl. *kosyk, geryk, Thvrak, Anderko, koczik, Thariska, Raczko, Juanis (= Ivanics), Benes¹* stb.). Mivel — mint később igazolom majd — a XVI. század után meg a kipusztult magyar lakosság helyére szivárogtak le északról szlovákok, a magyar—szlovák érintkezésnek a lehetősége ezen a területen szinte évezredesnek mondható.

A török pusztítása

Az alábbiakban röviden összegezem az idevágó irodalom (Hont vármegye. Szerk. BOROVSKY; Nógrád vármegye. Szerk. UŐ.; ACSÁDY, A magyar jobbágynépesség a mohácsi vész után. Bp., 1889.; MAKKAI: i. h.;

A BÖRZSÖNY VIDÉKÉNEK PUSZTULÁSA A XVI-XVII. SZÁZADBAN

- : A helység a közölt évben elpusztult
- : Új település
- ◻: 1720-ban még nem épült újjá

1. ábra

¹ A névsor nyelvi összefüggéseit számításba véve itt nem valószínű, hogy a *Benedek* első két szótagjának kicsinyítő képzős magyar alakja lenne!

SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza. Bp., 1942.) számadatait és megállapításait.

Az Ipoly középső és alsó folyásvidékét a törökök a XVI. század 40-es éveiben kezdték háborgatni. 1552-ben kezükbe került a Börzsöny vidéke. Ettől kezdve a lakosság rohamosan csökken, pusztul. Sok község végleg megsemmisül. Ilyen Szomolya (Borsosberény közelében), Orzsány (Vámosmikola mellett), Szentlőrinc (Érsekvadkert határában), Sokor (Magyarnándor környékén), Sőj (Nógrádmarcali mellett) stb. De többször válik lakatlan, fölperzselt pusztává sok később újra föltámadó falu is. Nagyoroszit már 1544-ben fölégetik, 1570-re pusztává válik Bánk, Bodony, Keszeg és Pusztaberki is: ez utóbbi, alighogy éledne, 1579-ben ismét megsemmisül. Balassagyarmat és Szügy első ízben 1596-ban pusztul el, és ez évben válik lakatlanra Alsópetény, Romhány és Penc is. 1570 körül Ipolydamásd is pusztaság. A mai Érsekvadkert területén álló három (Alsó-, Közép- és Felső-) Vadkert 1598-ban teljesen elnéptelenedik. Elpusztul e században Ipolyszalka és Szécsényke is. 1630-ban a török fölperzseli Hontot, 1626-ban elpusztítja Legéndet, Debercsényt, Borsosberényt és Szügyöt. E falvaknak 1683-ban megint ez lesz a sorsuk. Balassagyarmatot másodszer — 1663-ban — olyan alaposan lerombolják, hogy 1688-ban egy bizottság már a helyét is alig találja meg, csak 1690-ben kezd igen lassan újra felépülni. A török időkben Alsóság (ma Nógrádsáp része) szintén hosszú ideig lakatlan. A háborús körülmények közt megszűnik a XIII—XV. században forgalmas és fontos Pest—Vác—Nógrádverőce—Diósjenő—Nagyoroszi—Patak—Dejtár—Balassagyarmat—Hugyag kereskedelmi útvonal. Részint ezért, részint a lakosság nagyarányú pusztulása miatt elveszti a XV. században még meglevő mezővárosias jellegét Nógrádverőce, Diósjenő, Nagyoroszi, Patak és Dejtár. A nógrádi szandzsákban a lakosság száma 1562 és 1579 közt az adóképes háztartások adatai alapján 24%-kal csökken (240 helyett 183 adózó háztartás). Nagyobb időszakot véve még nagyobb a pusztulás:

Adózó porták			
Falu	1562	1579	1633
Alsóvadkert	33	29	3
Felsővadkert	26	25	5
Borsosberény	38	28	1
Dejtár	13		3
Rétság		20	3
Romhány	15		3
Szente	16		2

Vácot 1605-ben csak néhány szökevény jobbágy lakja. Van-e hát egyáltalán folytonosság a XVI. század elejének Börzsöny-vidéki magyarsága és a mai közt? Továbbá: honnan pótolta népünk ezt a vérveszteséget, honnan népesült be újra ez a táj? A nyelvjárástörténet számára igen fontos kérdések ezek!

A vidék XVI—XVIII. századi jobbágyneveiről

A fentebb fölvetett kérdésekre vonatkozólag én hiába kerestem történelmi adatokat. Tervszerű telepítésről csak egyetlen forrás beszél. Erre majd később visszatérek. Azonban sokat elárulnak a vidék jobbágynevei. Mielőtt vallatóra fognók őket, hadd tegyek néhány megjegyzést! A telkes jobbágyság

kételemű névadása csak a XV. századtól kezd kialakulni. A kételemű névadás azonban még nem jelent állandósult családneveket. A telkes jobbágyok kételemű nevei a XVI. században kezdenek átalakulni családnév + keresztnév kapcsolattá. A zsellérékéi még későbbben. A családnevek végleges megszilárdulása csak a rendszeres anyakönyvezés (XVIII. század) bevezetése után történik meg. Addig pedig az örökölt családnév és a közösség által adott esetleges ragadványnév közt ingadozás van, gyakran az utóbbi válik a leszármazottak végleges új családnévévé. A XVI. században még igen gyakoriak a csak keresztnévvel és *szolga* megjelöléssel megkülönböztetett zsellérek (mindezekre l. BENKŐ, A régi magyar személynévadás. Bp., 1949. 17—23; Őő. az 1953—1954. tanévben tartott egyetemi előadásaiiban részletesebben).²

A jobbágynevek meg nem szilárdult voltának területünkön is van néhány érdekes példája: Év. 1703: *Simon Töklinc* (a *töklinc* Börzsöny-vidéki tájszó: 'stiglic, kenderike'); a család 1716-tól *Czinege* néven él tovább: *Simeon Czineghe*; 1720: *Simeon Czinege*; 1724: *Simon Czinege, Paulus Czinege*; *Rlta Simonis Czinege, Paulus Czinege, Michael Czinege* | Ip. 1603: *Zepen lepeő* ~ 1628: *Leepeo* | uo. 1603: *pasztor* ~ 1616: *Juhasz* ~ 1716: *Pásztor*; 1720: *Pásztor* | Pcs. 1570: *Pallér* ~ 1598: *keomies* ~ 1600: *Paller*; 1603: *paller*; 1616: *Pallér*; 1625: *Paller*.

A személynéveken alapuló következtetéseinkben sohasem lehetünk eléggé óvatosak. Nagybörzsönyben a személynévek közül a „lefordíthatók” — főleg a foglalkozásnevek — 1616 és 1720 közt elnémetesednek. Mi ennek az oka? Föltehetjük, hogy a falu német lakossága a magyarokat elnémetesítette, de az sem egészen lehetetlen, hogy az összeírók, akik tudtak németül, egyszerűen lefordították magyarra a neveket. A túloldalon közölt táblázat nem teljes, a magyar — német névösszevetések számát még szaporíthatnám. A nevek után zárójelben levő számok azt tüntetik fel, hogy az illető név hányszor szerepel a névsorban.

Természetesen, ha felteszünk is némi folytonosságot a magyar és német nevek viselői közt, ezt csak óvatosan tehetjük, mert a foglalkozásnevek átalakulása olyan ragadványnévvé, mely később családnévvé válva az eredetét kiszorítja, ez időben még tart; másrészt a foglalkozásnevekből alakult családnevek olyan sűrűk, hogy a véletlen egybeesésre is sok lehetőség van.

Következtetéseinknél a jobbágynevek változékonyságát tehát mindig figyelembe kell vennünk. De régebbi jobbágy-családnevet nemcsak foglalkozásnévből alakult új válthat fel, hanem igen gyakran helynévből *i* képzővel alakult családnév is. Az ilyen típusú nevek *n e m* a jobbágy telkének, földjének helyét jelzik, hanem eredeti lakóhelyét, ahonnan szökve, telepítés által vagy átköltözve eltávozott (BENKŐ: i. h.). A szökevényeknél ugyan fel kell tennünk, hogy sokszor hamis helységet mondtak eredeti lakóhelyüknek, mégis ezek a nevek fontos településtörténeti adatokat szolgáltatnak.

² A tárgyalt vidékre vonatkozó jobbágynev-anyagom az OL. Regesta Decimialium sorozatából, az 1715. és 1720. évi összeírásból, a primási lt. drégelypalánki uradalmi anyagából, a herceg Eszterházy lt. ipolypásztói uradalmi részlegéből, FEKETE, Az esztergomi szandzsák. Bp., 1943. című művéből és egy-két kisebb levéltári anyagból való. Ahol lehetséges, betűhív közlésre törekszem. A nevek után a levéltári jelzet közlését mellőzöm, hiszen ez a leggazdaságosabb rövidítés-rendszer bevezetésével is jócskán megnövelné dolgozatom terjedelmét. A helységnevek rövidítés-jegyzékét l. dolgozatom végén!

1569.	1601.	1602,	1603,	1616.	1720.
azthal- gÿartho	Tisler	aztalg tarto	—	—	Tisler
Thakas (4)	Thakach (4)	{Takach (5) {Texter	Takacz	takacz (7)	{Tukmahher {Béber
mezaros	—	Meszaros (3)	Meszaros (3)	messaros (2)	Flajser (6)
kovaczÿ (2)	{Kouach {Faber	Kouacz (3)	kouach	{koach {kowacz (2)	{Smith (2) {extraneus: Kovács
varga (5)	{Vargha (3) {Suttor (2)	{Varga (4) {Sutor (5) {Sutorius	Varga (3)	Varga (4)	Suster
farkas	Farkas (2)	Farkas (4)	Farkas	farkas (3)	Volff (2)
—	—	—	—	nemet	{Taics {Sváb
—	—	—	—	Szócz	Krisner (!)

Hasznosnak tartom az egész ilyen típusú névanyag közlését: Bánk 1720: *Szécsényi* | Bb. 1720: *Dobsony* | Bernece 1569: *czepely, czuzÿ, ballogÿ, zenthÿ* (2); 1600: *Dombÿ* (2); 1601: *giarmati*; 1616: *dombi, Almassi, magiarodi, pataki, tompaj, Senti, bernecei*; 1720: *Buday*; 1724: *Buday, Hangácsÿ, extr.*³ *Bodonÿ* | De. 1703: *Maroty* (2); 1716: *Bágyi* (2), *Lamÿ, Ludány, Csókássÿ*; 1720: *Budÿ, Budy, Budÿ*; 1731: *Bágyi* (3), *Bugyi* (3), *Csókássÿ*; 1724: *Bágyi* (4), *Ludány, Csókássÿ, Bussaj, extr.: Lamÿ*; 1792: *Bagyi* (2), *Bugyi* (4), *Bugÿ* (2), *Csókássÿ, Bussaj* | Dj. 1720: *Mocsáry, Lámy, Drégeli, Dregelÿ, Viskÿ, Matraj*; 1775 előtt: *Lakÿ, Drégeli* (3), *Mocsáry, Viskÿ* (2), *Jeney* (2), *Terényi, Szallay, Banyaj* | Dp. 1601: —⁴; 1616: —; 1702: *Terény* (2), *Naszály, Csaby, Kemenczey* (2), *Kormosoy, Bodony, Rádÿ* (2); 1716: *Terény* (3), *Rádÿ, Rádÿ, Naszály, Kormossóÿ, Palástÿ, Kemenczej*; 1720: *Terényi* (3), *Kormosov, Palásti, Rágyi, Ragÿ, Csokásÿ, Naszályi*; 1724: *Kormossóÿ, Terény* (4), *Kemenczej, Palástÿ, Naszály, Gácsÿ, Csókássÿ, Posonÿ*; 1731: *Terény* (4), *Rádÿ* (2), *Csókássÿ, Palástÿ* (3), *Kormosóÿ, Naszály, Csány, Kemenczej, extr.: Pünnyaj, Bodonÿ*; 1792: *Palasty* (2), *Szokmáry* (2), *Terényi* (3), *Kormosóÿ* (2), *Rádÿ* (2), *Kemenczey, Naszaly, Csokassÿ* | Év. 1702: *Szenty, Szenty, Pataky, Palojtay, extr.: Szennay, Kemenczej*; urak: *Szentgothárdÿ, Samboky*; 1716: *Patakÿ* (2), *Kabaj, Bicskej, Kálaj, extr.: Romhánÿ, Gyarmatÿ, Szebelléÿ*; 1720: *Pataky, szenti, Kaba*; 1724: *Patakÿ* (4), *Szentÿ* (2), *Nyirÿ, Teplaj, Rosnyaj, Palojtay, Kállaj, Dombaj, Szendÿ, Hruszóÿ, extr.: Bodonÿ* (2), *Makraÿ*; 1731: *Patakÿ* (5), *Dombaj, Szentÿ, Teplaj, Arvaj, Csesztvej, Rosnaj, Paczalai, Lamÿ, Palojtay, extr.: Ujváry, Csaly*; 1792: *Pataky* (4), *Kolosváry, Dombay,*

³ Extraneus. A továbbiakban így rövidítve.

⁴ Az évszám megjelölésével azokat a névsorokat is jelzem, amelyekben ilyen típusú nevek nincsenek.

Komjáthy, Csesztveij, Tyeplaj, Lábady, Liptay, Rakonczaj, Dicskey (3), Paczalaij, Murányi, Szentj (2) | Fp. 1720: — | Hoñt 1616: —; 1702: Csitáry (3), Szolcsány: 1716: Csitáry (2); 1720: Csitáry, Hunthj; 1724: Csitáry (4), Honthj (2), extr.: Gyürkij; 1731: Csitáry (4), Honthj (2), extr.: Hrussoj; 1792: Csitáry (2), Honthj | Hcs. 1720: — | Hugyag 1606: Seely, Kery; 1720: — | Inám 1720: Petyenyi, Bugyi | Ih. 1703: Zábrády, Zábrady, Zábrády, Zábrády, Lámy; 1720: Zabragyi, Zolyomi, Zabrágyi, Zabrágyi, Szénaaj, Sztaczenj; 1724: Zábrádj, Zábrády (2), Szenay (2), Sztraczinj (2), Zólyomj, Oszlánj; 1731: Sztraczinj (2), Zólyomj, Zábrádj (4), Lesti (2), Szenaj, extr.: Rádj; 1792: Zábrády (3), Sipékj, Sépékj, Zsolomj (2), Csitáry (2) | Ip. 1570: —; 1598: karsaj (2), Pereszlenj, extr.: Eperies, Dejtár, Dejtár; 1603: Bereczki, kassaj, kassaj, Peresleni; 1616: Szaday, kassaj (2), Perezlen (2); 1625: Pereszleni; 1628: Pereszleni, Kassaj; 1716: Kassaj (4), Zalabaj, Pereszlénj (2), Désj, Kecskemétj, Órhegj, Munkácsy; 1720: Kassaj (3), Zalabáj, Pereszlinyi, Pereszlényi, Csabrányi | Is. 1626: Thuri, Szöczeni, Szöczen, Födimesi (2), Vaczi; 1720: Dalmadj (2), Baranyi, Bodonyi (3), Bagonyaj, Mulyadi | Iszak. 1598: Eorhegj (2), Geomeor, Egegj; 1614: Naszalj (2), Geómór, Gheómór, Wreoghj; 1625: Czeghledy, Egegj; 1626: Czeghledy; 1628: Gómór, Chegledi, Egeghi; 1716: Mocsáry, Egeghj (2). Fülekj, extr.: Kelecsénj, Rákóczj; 1720: Egegh, Mocsáry | Isz. 1569: barsj (3), all fodj, alföldj, kurallj, chezj, Zódjn; 1570: Kereszti, Letkési, Barsi (sokan), Alföldi; 1601: Barssj, Demiendj (2), Páldj, Saaghj, extr.: Czankj, Dejtár; 1602: barssy, Demiendj (2), paldj, Szágj; 1603: Saágj, Pesthj, Deöbreöcseonj, Demiendj (2), Barssj, Beenj, extr.: Leledj; 1616: barssi, Szagi, pesti, ssarlaj; 1720: Bákaaj, Páldj, Eölyvedj, Kicsindj, Bussay, Szölössj, Kövesdj, Bodácsj, Komjati, Zolyomj, Pesti, Jenej | It. 1570: —; 1598: extr.: Fwzj; 1720: Demjendj, Kuralj, Kurálj; 1775: Kuralyi (2), Szögyini, Rta Tallóssiana, Rta Terinyiana, Varsányi, Brezdányi, Csudi | Ke. 1569: bijhar, Salaj, csanagj; 1600: palastj, Sarlaj (3), Bijhar (2), petienj; 1601: Sarlaj (2), Bijhar, Perezljenj; 1602: Bijhar (2), Sarlaj (2), pereszlenj, extr.: szelj; 1616: doczi, Szarlai, petini; 1720: Csabj, Sági (2), Saghj, Hidvégi, Doczj, Keszei, Ocsovaj, Haranoczi | Keszeg 1720: Sellej | K. 1720: Dalmadi, Békesy, Legéndi, Aszodj, Azodj, Gjóri | Kö. 1569: erdelj, dijtharj, bijnj (2); 1570: Berényi (3), Erdélyi (3); 1602: Dejtarij (3), Dejtár, Brenj, Perezlenj, Kassaj, Brenj, Chudaj; 1603: Detar (3), Perezlenj, Berenj (2), czudaj; 1616: Dettar, dettar, erdeli, berinj (2); extr.: pereszleni (2), binj; 1720: zalányi, Berényi, Bényi | Kv. 1720: — | Lt. 1720: Pocsj, Szögenyi (3), Szögyi, Gyöngyösj, Bajtaj | Ncs. 1720: — | Nb. 1569: zepesj (3), vasmjgi, orozj; 1570: Szepesi (2); 1601: Zjzzer, Gáchi, szobi; 1602: Leölj, Chehj (2), Helmeczj, Chudaj, korponaj, Mikolaj, Kattaj, szibszter; 1603: Sobj, Szipszter; 1616: Sibelibi, Nogradi, szepesi; 1720: Szepessj, Somogyi (2), Czipszter, Rakoncsj | No. 1691: Unatini; 1750–62: Selmeczi, Ujheli (több), Deméndi, Rossoi (több) ~ Rusói (< Hrusó-i), Unyatini (több) ~ Unyartinyi, Árvai, Baranyai (sok), Csábi, Turi, Palásti, Rakonczai, Gyarmati, Barsi, Pataki, Mogyoródi, Kátai, Drénai | Ns. 1720: Gacsy, Szentj | Nv. 1720: Demendi, Logodj | Nt. 1685: Agárdj; 1720: Agardy, Tóréncsi, Szelvasj, Varsani | Ag. 1685: Mizey (2), Charasztj, Charastj, Drigel; 1720: — | Pa. 1703: Szebeliby (3), Muhoray, Thury, Bussay (2), Radvány, Zellej, extr.: Bozoky; 1716: Radvánj, Dióssj, Bussaj (2), Dombaj, Turj, extr.: Baloghj, Patakj, Varbókj, Mladonaj; 1720: Bussay, Dombaj, Zelaj, Radvány; 1724: Dióssj, Radvánj, Bussaj (3), Dombaj, extr.: Bodonj, Bugyi, Szelczj (2), Bozókj, Baloghj, Patakj, Garanszögi; 1731: Dióssj, Bussaj (2), Ujlakj. Radvánj, Dombaj, Turj, extr.: Baloghj, Bozókj, Bágyi; 1792: Dióssy (2),

Bussaj (6), *Ujlaky* (2), *Hjdvégi*, *Túrj*, *Surányi*, *Kormosoj*, *Csabj*, *Zsamboky* | Pny. 1720: *Agárdj*, *Thuri* | Pcs. 1570: —; 1598 —; 1600: *keonie*; 1603: —; 1616: —; 1716: *Tesmaghi*, *Horpácsj*, *Ujváry*, *Darány*; 1720: *Durányi* (!), *Tesmagh*, *Horpácsj* (2), *Kormosj* | Rád 1720: *Pokarady*, *Pockoradj*, *Némety* | Rs. 1720: *Salgay* | Rh. 1720: *Badényi*, *Berényi*, *Ecsety* (2) | Szá. 1720: *Rakoncsaj*, *szebelidi* (2), *Buday* | Szete 1715: *Jeney*, *Almassi* | Szob 1720: *Letkessj*, *Zibrinyi* | Szó. 1603: *pinczi*; 1625: *Pencz*, *pencz*; 1720: *Viskj*, *Mohácsj*; 1734: *Kecskemity*, *Galgoczj*, *Maruszj*, *Dobsoj*, *Nagy Lami*, *Kabaj*, *Bagottyaj*, *Gyármati* | T. 1720: *Makaj*, *Makraj* (2), *Sarközj*, *Lamj* | Tesmag 1626: *Szöczeni*, *Szeőczeni*, *Szeczeni*, *Hidvigj*, *Demendj*, *Lontaj*; 1720: — | Tl. 1720: *Tuzy* | Vm. 1570: *Csákvári*, *Galgóci*; 1598: *czigkvarj*, *Poelj*; 1603: *Zegeti*, *Gúrki*, *Chiakwari*; 1616: *Zoliomj*, *Szigethj*, *Chakuarj*, *kothaj* (2), *Pelj*; 1628: *Pelj* (2), *Hathuani*; 1716: *Pelj* (2), *Peszekj*, extr.: *Rakoncaj*, *Bőrzőnj*; 1720: *Györkj*, *Pilj*.

Idetelepülés

I. A fenti névanyag tanúsága szerint a XVI. században a török hódítások elől a jobbágyság egy része ide húzódott délebről. Bernece 1569. *czepelj*; Isz. 1569: *all fodj*, *alfoldj*, 1570: *Alföldi*; Ke. 1569: *bjhar*,⁵ 1600: *Bjhar* (2), 1601: *Bjhar*, 1602: *Byhar* (2), *czanagj* (lehet Csanádi, de nem lehetetlen a Csanaki jelentés sem; Csanak Komárom és Győr megyében); Vm. 1570: *Csákvári* (Csákvár Fejér m.), ua. 1598., 1603., 1616.; valószínűleg a török elől menekült Kisölyvedre Dejtárról egy jobbágycsoport: Kö. 1569. *djtharj*, ua. 1602. (4), 1603. (3), 1616. (2), s bizonyára már Kisölyvedről extraneusként megjelenik ilyen családnév Ipolypásztón 1598-ban (2), Ipolyszalkán 1601-ben.

Tudunk egy nagyobb arányú tervszerű telepítésről is. Esztergomot és Visegrádot a tizenötéves háború első éveiben visszafoglalták a királyi Magyarország haderői. De táborozásuk, átvonulásuk, telelésük hatalmas területeket néptelenített el a Dunától északra. Rudolf császár ezért megbízta Pálffy Miklóst, telepítse be ezt a vidéket. Pálffy egyrészt ezt az utasítást végrehajtandó, másrészt bizonyára azért, hogy a török hadak felvonulását megnehezítse, Budától délre minden települést elpusztított, és lakosságukat a Csallóközbe, a Vág, Garam és Ipoly folyók pusztai vidékeire telepítette (vö. TAKÁCS SÁNDOR: Századok XXXVII, 531—6).

Ideköltözés más távolabbi területekről: Kö. 1569: *erdely*, ua. 1570. (3), 1616.; Nb. 1569: *vasmjgi* (= Vasmegyei?); északról: Ip. 1598: extr. *Eperies*, 1598: *karsaj* (2), 1603: *kassaj* (2), ua. 1616., 1628., 1716. (4), 1720. (3), Kö. 1602: —; Iszak. 1598: *Geomeor*, 1614: *Geömör*, *Gheömör*, 1628: *Gömör*; Isz. 1569: *Chezj* (Csíz Gömör m.); It. 1598: extr.: *Fwzj* (Füzi? Abauj m.), Bernece 1569: *czuzj* (Komárom m.); Vm. 1570: *Galgóci* (Nyitra m.). De az állandó háborúkban fogyó népesség pótlása már ekkor megindult a közeli Észak-Hont megyéből: Iszak. 1598: *Egegj*, ua. 1628., 1716., 1720., valamint Bars megyéből is: Isz. 1570: *Kereszti* (Szentkereszt mezőváros); 1560: *barsj* (3), ua. 1570. (sokan),

⁵ Mint a helységek ábécé-rendjében és évröndben közölt anyagból is kitűnik, gyakori ezen a területen a helynévből képzett családnevek *i* képzőjének — néhol talán csak írásban való — elhagyása.

1601., 1602., 1616.; Ke. 1569: *Salaj*, 1600: *Sarla*j (3), ua. 1601. (2), 1602. (2), 1616.; Isz. 1616: *ssarla*j. A szomszédos községek egymás közti érintkezését összefoglalóan tárgyalom.⁶

2. A XVII. században ugyanez a kép. Újabb települők érkeznek az Alföldről, ezek azonban már nem feltétlenül menekülők. A békésebb években a török földesurak, szpáhik is próbálkoztak némi telepítéssel e területen is (vö. MAKKAI: i. h. 62): A szilárd török uralom alatt egyes délebbi területeken nemhogy csökkent volna a lakosság, hanem növekedett, s egyes útleírások is virágzásról beszélnek (ACSÁDY, A magyar jobbágyság története. Bp. 258—9). Alföldi származásra mutatnak a következő nevek: Iszak. 1625: *Czegh*ledy, ua. 1626., 1628.; Isz. 1603: *Deőbreőceon*j ; Ke. 1616: *doczi* (Dóc Csongrád m.); Vm. 1628: *Hathuani* ; Nb. 1602: *Kattaj* (Pest m.), Ag. 1685: *Mizey* (2) (Mizse Heves vagy Pest m.); Isz. 1603: *Pesth*j, ua. 1616., 1720., Ip. 1616: *Szaday*, Is. 1626: *Vaczi*. Keletre mutat: Ip. 1603: *Bereczki* (Berecki Zemplén m.); Nb. 1602: *Helme*czj (Zemplén m.). Beköltözők nyugatibb területekről: Vm. 1616: *kothaj*j (Kolta Komárom m.); Pcs. 1600: *keon*iej (! Környe Komárom m.); Nb. 1602: *Leőlj* (Lél Komárom m.), Iszak. 1614: *Naszal*j (Naszály Komárom m. déli része), 1614: *Wreőgh*j (Ürög ~ Ireg Nyitra m.).

Hont megyei helynevekből alakult családnevek: Bernece 1616: *Almassi* (Alsó- és Felsőalmás); Isz. 1601: extr. *Czankj* (Csánk), Nb. 1602: *Cheh*j (Alsó- és Felsőcehi); Isz. 1601: *Demiendj* (2), 1602: *Demiend*j (2), 1603: *Demiendj* (2); Tesmag 1626: *Demendj* (Deménd); Ag. 1685: *Drigel*, Iszak. 1625: *Egeg*j ; Bernece 1601: *giarmati* (vlsz. Füzesgyarmat); Vm. 1603: *Gúrki* ; Ag. 1685: *Charasztj*, *Charastj* ; Nb. 1602: *korponaj*, Tesmag 1626: *Lontaj* ; Bernece 1616: *tompaj* (Tompá), Bernece 1616: *magiarodi* (Magyarad), Ke. 1600: *palastj*, Kö. 1602: *Perezlenj*, 1603: *Perezlenj*, 1616: extr. *perezleni* (2), Isz. 1601: *Saagh*j, 1602: *Szágj*, 1603: *Saágj*, 1616: *Szagi* (Ipolyság), Nb. 1616: *Sibelibi* (Szebelléb). Nógrád megyei helységekből képzettek: Nb. 1601: *Gáchi* ; Bernece 1616: *pataki*; Szo. 1603: *pinczi*, 1625: *Pencz*, *pencz* ; Ke. 1616: *petini*, 1600: *petienj* (Alsó- és Felsőpetény), Tesmag 1626: *Szecen*i, *Szöczeni*, *Szeőczeni*, Is. 1626: *Szöczeni*, *Szöczeni* (Szécsény); Ke. 1602: extr. *szelij* (Zsély). Bars megye: Isz. 1603: *Barssj*; Hont 1602: *Chudaj*, 1603: *czudaj*, Kö. 1602: *Chudaj* (Csuda puszta). Zólyom: Vm. 1616: *Zoliomj*.

3. A XVIII. század elején, a török uralom megszűnte után nagyarányú kiegyenlítődés indult meg a sűrűbben lakott — főleg északi — területek felől a déli, kipusztult lakosságúak felé (vö. SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza 127; Uő.: Magy. Művtört. IV, 115—7). Az Ipoly alsó és középső folyásvidékére főleg Hont és Nógrád északibb feléből áramlik a népesség.

Ma ezeken a területeken — az 1938-as magyar—szlovák országhatártól északra — alig-alig van magyar. Helytelen lenne ebből arra következtetnünk, hogy az észak-nógrádi és észak-honti jövevényeknek mind szlovákoknak kellett volna lenniük. A XVII. században jelentős magyar kisebbség élt a XVIII—XX. században már szinte teljesen szlovák lakosságú északi falvakban. Ezek — véleményem szerint — nem tekinthetők őslakosoknak a hegyes vidé-

⁶ A helynevek azonosítását LIPSZKY Repertoriuma és a Magyar Atlasz ... (Pest, 1848.) segítségével végeztem.

ken, csak a török elől húzódtak oda fel. Így Alsóalmáson 1626-ban a következő magyar jobbágynevek mutatkoznak: *Mondok Martin, Biro Balint, Biro Boldis, Biro Lawrincz, Mondok Janko, Balogh Gregus, Szabados Leőrincz, Török Janko*. Apátmaróton 1626-ban: *Judex Simeon Dobos, Johannes Hunti, Johannes Teszeri, Nicolaus Sikszo* (Szikszói), *Johanes Baliog, Albertus Egied, Thomas Bakay, Georgius Egyed*. Báton 1604-ben: *Relicta Trümbitásssne, Relicta Bencze Simone, Kessei Bartüs, Misaros Albert, Sabo Tamas, Stefco boudizar* (lehet szlovák is), *Sabo Mihal, Varga Janos, Varga Pal, Rak Marton, Varga Andras, Sixsai Sinco, Varga Miclos, Bekke Balas, Varga Pal, Varga Mihal, Dolog Janci*. Derzsényen 1603-ban: *Kÿs Antal Istuane, Kÿs Antal Petro, Michael Szürkös, Kis Antal Maczko, Demien Lorinczne, Johannes Horuat, Michael Horuat, Thamas Nagj, Molnar Pall, Halasz Güwrís, Boszkai Balas*. Tótbakán 1603-ban: *Molnar Pall, Molnar Mihalj, Garai Thamas, Hegedüs Balint, Kis Antal Istuáne, Kis Antal Güwrís*.⁷ — Annak az állításnak, hogy ez a magyarság délebről húzódott ide, ellentmondani látszik az a körülmény, hogy a fenti nevek közt ritka az -i képzővel helynévből alakult személynév. De ne felejtjük el, hogy e neveket a helység őslakói adták a beköltözőknek. Ha a helység eredetibb lakói szlovákok voltak, természetesen nem adhattak ilyen típusú családneveket. Kétségtelen az is, hogy a szlovák hangzású nevek száma a felsorolt községekben és időpontokban is nagyobb a magyarosakénál. Mégis úgy látszik, hogy a magyar—szlovák nyelvhatár a XVIII. században valamivel délebbre szorult a középkorinál (SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza 136).

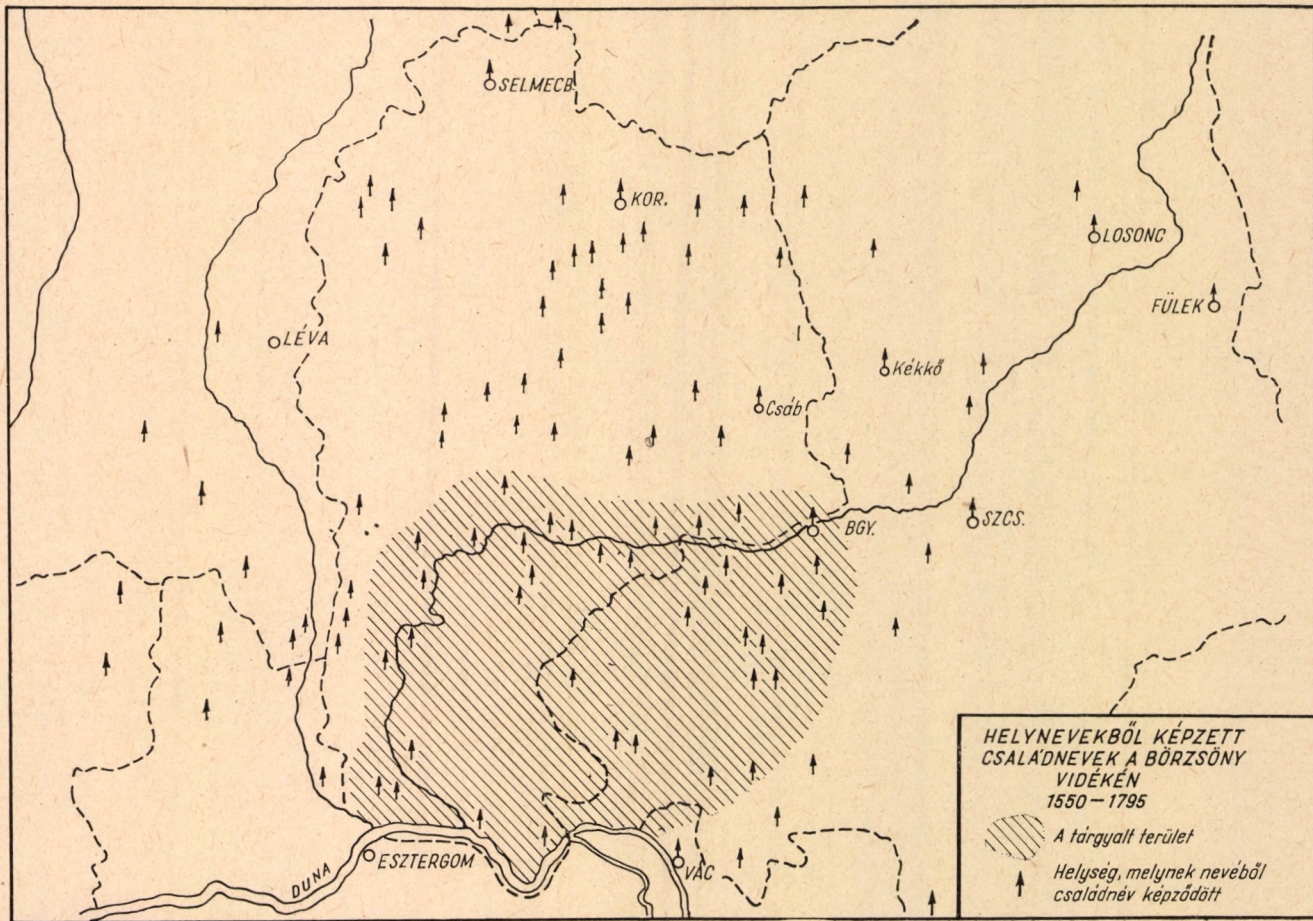
Hont megyei helynevekből képzett családnevek: Rh. 1720: *Badényi*; Is. 1720: *Bagonyaj*; Isz. 1720: *Bákai*; Pa. 1703: *Bozoky* (extr.), 1724: *Bozókj* (extr.), 1731: *Bozókj* (extr.); Dp. 1702: *Csaby*, Ke. 1720: *Csabj*, Pa. 1792: *Csabj*; Ip. 1720: *Csabrányi* (valószínűleg **Csábrági*); Év. 1731: *Csalj* (extr.); K. 1720: *Dalmadi*, Is. 1720: *Dalmadi, Dalmadi*; It. 1720: *Demjendj*, Nv. 1720: *Demendi*; Vm. 1720: *Györkj*, Hont 1724: extr. *Gyürkj*; Ke. 1720: *Hidvéghi*; Év. 1724: *Hrussójj*, Hont 1731: *Hrussójj* (extr.); Dp. 1702: *Kemenzey* (2), 1716: ua., 1731: ua., 1792: ua., Év. 1702: extr. *Kemenzey*; Ke. 1720: *Keszei* (valószínűleg Ipolykiskeszi); Dp. 1702: *Kormosoy*, 1716: ua. 1720: ua., 1724., 1731., 1792. (2), Pcs. 1720., Pa. 1792. ua.; De. 1703: *Maroty* (2); Pa. 1716: extr. *Mladonaj*; Év. 1702: *Palojtaj*, ua. 1724., 1731.; Dp. 1716: *Palástj*, ua. 1720., 1724., 1731. (3), 1792. (2); Vm. 1716: *Peszekj*; Iszak. 1716: *Rákóczj*; Iszak. 1720: *Rakoncsj*, Szá. 1720: *Rakoncsaj*, Vm. 1716: extr. *Rakoncsaj*, ua. Év. 1792.; Ih. 1792: *Sipékj*, *Sépékj*; Pa. 1703: *Szebelibj* (3), ua. Év. 1716: extr., Szá. 1720: *szebelidi* (!); Pa. 1724: extr. *Szelczj* (Nógrád megye is lehet); Dp. 1702: *Terény*⁸ (2; Hársas- ill. Nagyterény = Alsó- + Felsőterény), ua. 1716. (5), 1720. (3), 1724. (4), 1731. (4), 1792. (3), Dj. 1775 előtt: *Terényi*; It. 1775: *Űta Terinyiana*; Pa. 1703: *Thurj*, ua. 1716., 1720., 1731., 1792.; No. 1691: *Unatini*; Pa. 1716: extr. *Varbókj*; It. 1775: *Varsányi*; Szo. 1720: *Viskj*, ua. Dj. 1720., 1775 előtt (2). Nógrádi helynevekből képzett

⁷ A magyar és a szlovák nevek szétválasztására l. KNIEZSA, A magyar—szlovák nyelvhatár történetéhez.

⁸ Hársasterény 1570. évi összeírásában 2, az 1679 előttiben három *Fábián* családnev szerepel. Drégelypalánkon szintén nemesak *Terényi*, hanem *Fábián* családnevek is mutatkoznak; 1731-ben már 3!

családnevek⁹: Pny. 1720: *Agárdj*; Dp. 1702: *Bodony*, ua. Bernece 1724: extr., Pa. 1724: extr., Is. 1720. (3), Dp. 1731: extr.; Pa. 1703: *Bussay* (2), ua. 1716. (2), 1720., 1724. (3), 1731. (2), 1792. (6), De. 1724., 1792., Isz. 1720.; Ho. 1702: *Csitáry* (3; Nógrád vagy Nyitra megye), ua. 1716 (2), 1720., 1724. (4), 1731. (4), 1792. (2), Ih. 1792. (2); Iszak. 1716: *Fülelj*; Dp. 1724: *Gácsj*, ua. Ns. 1720.; Szo. 1734: *Gyármati*; Pcs. 1716: *Horpácsj*, ua. 1720. (2); Isz. 1720: *Jenej*; Év. 1716: *Kálaj*, 1724: *Kállaj*; Ih. 1703: *Lamy*, ua. De. 1716., 1724: extr., Dj. 1720., T. 1720., Év. 1731.; Szo. 1734: *Nagy Lami* (Nagylám Nógrád, Alsó- és Felsőlám Hont megyében); Ih. 1731: *Lesti* (2); De. 1716: *Ludánj*, ua. 1724.; Pa. 1703: *Muhoray*; Is. 1720: *Mulyadi*; Inám 1720: *Petyenyi*; Dp. 1702: *Rády* (2), ua. 1716. (2), 1720. (2), 1731. (2), 1792. (2), Ih. 1731: extr.; Év. 1716: extr. *Romhánj*; Rs. 1720: *Salgay*; Pa. 1792: *Surányi* (lehet Nyitra megye is); Bánk. 1720: *Szécsényi*; Év. 1702: extr. *Szennay*, Ih. 1720: *Szénaj*, ua. 1724. (2), 1731.; Ih. 1720: *Sztraczenj*, 1724: *Sztraczinj* (2), ua. 1731.; Lt. 1720: *Szögyi*; Nt. 1720: *Töréncsi*; Nt. 1720: *Varsani*. | Bars megyei helynevekből: Iszak. 1716: *Mocsárj* (? Mocsár Bars m.), ua. 1720., Dj. 1720., 1775 előtt (de lehet a Nógrád megyei *bocsári Mocsárj* családnak is valamilyen elszegényedett ága); Év. 1724: *Nyirj*; Ih. 1724: *Oszlány*; Isz. 1720: *Szöllössj* (Garamszöllös mezőváros), Év. 1724: *Teplaj*, ua. 1731., 1792. | Nyitra megyei helynevekből: Év. 1792: *Dicskey* (3); Szo. 1734. *Galgoczj*; Isz. 1720: *Komjati*, Év. 1792: *Komjáthy*; Év. 1731. *Paczalaj*, ua. 1792.; Keszeg 1720.; *Sellej* (Séllye mezőváros); Hont. 1702: *Szolcsány*; Pa. 1731: *Ujlakj*, ua. 1792. (2); Pcs. 1716: *Ujvárij*, ua. Év. 1731: extr.; Pa. 1703: *Zelley*, 1720: *Zelaj* (Alsó- és Felsőzéla). | Pozsony megyei helynevekből: It. 1775: *Brezdányi* (? Bresztován); Pa. 1716: *Dióssj*, (lehet Fejér, Nyitra és Zala m. is) ua. 1724., 1792. (2); Pa. 1716: *Dombaj*, ua. 1720., 1724., 1731. (Dombó; lehet Somogy vagy Bihar megye is), Év. 1724: *Dombaj*, ua. 1731., 1792.; Dp. 1724: *Posonj*; It. 1775: *Rta Tallóssiana* (Tallós). | Egyéb felvidéki helynevekből: Év. 1731: *Arvaj*; 1792: *Liptaj*; Szo. 1734: *Dobsoj* (talán Dobsina német nevéből: Dobschau); Év. 1792: *Murányi*; Rád 1720: *Pokarady*, *Pockoradj* (Alsó- és Felsőpokorágy Gömör m.); Év. 1724: *Rosnyaj*, ua. 1731; Pa. 1724: extr. *Garanszögi* (Garamszög Zólyom m.); Ke. 1720: *Ocsovaj* (Zólyom m.); Pa. 1703: *Radvány* (valószínűleg Radvány mezőváros Zólyom megye), ua. 1716., 1720., 1724., 1731.; Ih. 1720: *Zolyomi*; 1724: *Zólyomj*, ua. 1731., 1792.: Isz. 1720.; Bernece 1724: *Hangácsj* (Hangács Borsod m.). | Komárom megye északi fele: Dp. 1702: *Naszály*, ua. 1716., 1720., 1724., 1731., 1792.; Esztergom megye északi feléről: Isz. 1720: *Kövesdj*, It. 1720: *Kuralj*, *Kurálj*, 1775: *Kuralyi* (2); It. 1775: *Szögyini*, Lt. 1720: *Szögenyi* (3). | Heves megyei helynevekből: Dp. 1731: *Csány*; Lt. 1720: *Gyöngyösj*; Dj. 1720: *Matray*. | Alföldi helynevekből képzetek: K. 1720: *Aszodj*, *Azodj*; 1720: *Békessj*; De. 1716: *Csókássj*, ua. 1724., 1731., 1792., Dp. 1720., 1724., 1731., 1792. (talán Csanád m. vagy Kiskunság); Ke. 1720: *Doczj* (Dóc Csongrád m.); Év. 1716: *Kabaj*, 1720: *Kaba*, Szo. 1734: *Kabaj*; Ip. 1716: *Kecskemétj*,

⁹ Mind Hont, mind Nógrád északi része nemcsak e terület megritkult lakosságát töltötte fel, hanem jelentős települő rajokat bocsatott pl. a Jászságba is a XVII. sz. végén (vö. FODOR FERENC: A Jászság demográfiája a XVII. században. Ért. a fil. és társ. tudományok köréből IV, 8. szám. Bp., 1934., 10. térkép). Sőt még sokkal délebbre is eljut a két megye jobbágysága. Az Arad megyei Zimándújfalut Nógrád, az ugyancsak Arad megyei Seléndet Hont megye jobbágyságai népesítik be (vö. SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza 134; Uő: MagyMúvtört. IV, 117).

**HELYNEVEKBŐL KÉPZETT
CSALÁDNEVEK A BÖRZSÖNY
VIDÉKÉN
1550 – 1795**

 A tárgyalt terület

 Helység, melynek nevéből családnev képződött

2. ábra

Szo. 1734: *Kecskemity*; T. 1720: *Makaj*; Pa. 1792: *Zsamboky*. | Dunántúli helynevekből: Szo. 1734: *Bagottyaj* (Bagota Baranya és Komárom megyében); Is. 1720: *Baranyi* (lehet Baranya megye vagy Baranya község Ung megyében); Év. 1716: *Bicskej*; Szá. 1720: *Buday*, ua. Bernece 1720., 1724.; Pcs. 1716: *Darány* (Darány, Somogy m.), 1720: *Durányi* (!); K. 1720: *Győri*; Év. 1792: *Lábady* (Lábod Somogy m.); Szo. 1720: *Mohácsj*; T. 1720: *Sarközj*; Nb. 1720: *Somogyi* (2); Év. 1724: *Szendy* (Szend Komárom megye déli része); Nt. 1720: *Szelvásj* (Baranya m., esetleg Borsod); Dj. 1775 előtt: *Szallay* (vagy Zala megye, vagy Szala község Abaúj megyében). | Keleti helynevekből: Ip. 1716: *Désj*; Év. 1792: *Kolosváry*; T. 1720: *Makraj* (2; talán *Mokra* Ung, Máramaros vagy Arad megyei község), Év. 1724: extr.: *Makraj*; Ip. 1716: *Munkácsy*; Lt. 1720: *Pocsj* (Máriapócs Szaboles m.); Dp. 1792: *Szarmárj* (2); Ih. 1703: *Zábrády*, *Zábrady*, 1720: *Zabragyi*, *Zabrágyi* (2), 1724: *Zábrádj*, *Zábrády* (2), 1731: *Zábrádj* (4), 1792: *Zábrády* (3; bár a régiségben használták a *Zágráb* hangátvetéses *Zábrág* alakját, nem valószínű, hogy a fenti nevekben ez rejlene — talán az Ung megyei *Zabrod'*).

4. Lássuk most a nevek számszerű adatait! A XVI—XVII. században a jobbágy-családnév alapjául szolgáló helynevek földrajzi megoszlása a következő:

Börzsöny-vidék	14%
Alföld	13%
Dunántúl	2%
Felvidék és Kisalföld	71%

(ebből Nyitra, Bars, Észak-Hont és Észak-Nógrád megyék 49%, távolabbi felvidéki megyék és a Kisalföld északi része 22%).

A XVIII. században:

Börzsöny-vidék	12%
Alföld	9%
Dunántúl	5%
Erdély	1%
Felvidék és Kisalföld északi része ...	73%

(ebből Észak-Hont, Észak-Nógrád, Bars és Nyitra megye 56%, északnyugat 12%, kelet 5%).

Ha a családnevekben rejlő helynév valóban a jobbágyok eredetibb lakóhelyére utal — és ebben általában nincs okunk kételkedni —, akkor világosan mutatják a számok is, hogy a fogyó népességet az északról (különösen Hont és Nógrád megye északi feléből) ide özönlő tömegek pótolták. Ugyanezt mutatja, de szemléletesebben a mellékelt térképvázlat is.

Az északi és északkeleti területekről való leköltözés később is folytatódik. Csak egy példát! Borsosberény, Pusztaberki, Horpács anyakönyvében eléggé gyakran föl van tüntetve a házasulóknak nemcsak a lakóhelye, hanem születési helye is 1826—1865 között. Az összes e községekben lakó, de nem ott született házasulóknak 40,8%-a Hont és Nógrád megye északi, északkeleti

vidékeiről származik. Délebbi vidékről viszont mindössze 5,2%-a. A többi — néhány kivétellel — a közeli, szomszédos falvakból.

De a gazdasági természetű átvándorlások, költözések mellett még a XVIII. században sem ritkák a vallási üldöztetések miatt megindulók. Szokolya lakosainak jó része a Bars megyei Zsemletről elűzött kálvinista. A Hont megyei Tergenyé és más községek református lakossága is kénytelen volt elköltözni szülőföldjéről, mivel a földesúr állandóan háborgatta őket meggyőződésükben (vö. SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza 161; Uő.: MagyMúvtört. IV, 122).

5. Néhány adalékkal szeretnék rámutatni az e területen lakó más nemzetiségek eredetibb lakóhelyére. A nagybörzsönyi németeknek például lehettek a XVI. század előtt kapcsolataik a Szepességgel is: 1569: *Zepesj* (3), 1570: *Szepesi* (2), 1601: *Zjyber*, 1602: *szibszer*, 1603: *Szipszer*, 1616: *szepesi*, 1720: *Szepessj*, *Czipszer* családnevek. A szlovákok a XVII. század végén, a XVIII. század elején — a magyarokhoz hasonlóan — szintén népes rajokat bocsátanak erre a vidékre. Hogy honnan, arra itt is utalnak a helynevekből képzett családnevek: L. 1720: *Drnnovszkj*, *Dremovskj* (a két adat homályos olvasatú, valószínűleg a Hont megyei Dreno község neve rejlik bennük); No. 1691: *Dulouskj* (Duló, szlovákul Dulov Trencsén m.); Pa. 1703: extr.: *Hrusousky*, Év. 1716: *Hrusovszkj* (Hrusó Hont m., de lehet esetleg Nyitra vagy Pozsony megyei helység is); Év. 1716: extr.: *Szebechlepszkj*, Id. 1720: *Szebeklepszkj*; Kb. 1720: *Szenochradeczky* (Szebelléb és Szenográd Hont m.); Keszeg 1720: *Oravec*, Id. 1720: *Oravec* (Árva m.).

A lakosság folytonosságának kérdése

1. A helynevekből képzett családnevek közvetve a lakosság folytonosságára is utalnak. Ahol sűrűek az ilyenfajta nevek, ott a folytonosság gyengébb. — Utal a lakosság folytonosságára történelmi vázlatomnak az a része is természetesen, mely a falvak pusztulásával, időleges teljes elnéptelenedésével foglalkozik. Egy község felégetése, a lakosság elszéledése, elmenekülése azonban csak akkor jelenti a folytonosság teljes megszakadását, ha a község hosszabb ideig — egy emberöltőig — néptelen marad. Máskülönben az újratelepülésben feltétlenül az elsők közt jelentkeznek a régi lakosság maradványai. Az olyan földrajzi névből képzett családnevek, melyekben a földrajzi név azonos azzal a faluval, amelyben jobbágy-viselője lakik,¹⁰ általában azt jelzi, hogy az illető bizonyos ideig távol volt falujától, s új családnevet kapott az idegenben eredeti lakhelyéről. Szóba jöhet azonban itt egyes falvak különleges, néphagyományokból táplálkozó büszkesége, rátartisága, lokálpatriotizmusa: lehet, hogy a hontiak ilyen nevei így magyarázhatók.

2. A népesség folytonosságát még egy úton mutatom be néhány faluban, ahol gyűjtött anyagom lehetővé teszi: egyes családnevek folytonosságán keresztül.¹¹

¹⁰ Névanyag: Bernece 1616: *bernecezi*; Dj. 1775 előtt: *Jeney* (2); Hont. 1720: *Hunthj*, 1724: *Honthj* (2), 1731: *Honthj* (2), 1792: *Honthj*; Pa. 1716: extr.: *Patakj*, 1724: extr.: *Patakj*.

¹¹ A kimutatásokban a családneveket nem betűhíven, hanem lehetőleg a mai köznyelvi kiejtés szerint írom; hiszen ahány feljegyző, annyi alakja van — s nemcsak helyesírási, hanem hangtani változata is — egy-egy családnévnek.

BERNECE	1569.	1600.	1601.	1602.	1616.	1720.	1724.
Hajas	2	4	2	3	3	3	4
Hinell	1	—	1	1	—	2	3
Kopó	2	3	1	1	2	1	3
Lautos	3	6	7	6	4	3	4
Máté	1	1	1	—	1	1	2
? Gyenes ~ Dienes	1	—	—	—	—	2	2
Összesen:	10	14	12	11	10	12	18
Összeírtak száma:	23	32	16	13	42	28	54
+ Extraneusok:			7			1	9

DRÉGELY-PALÁNK	1601.	1616.	1702.	1716.	1720.	1731.	1792.
Batka ~ Botka	1	1	1	1	1	2	4
Bassa	1	1	1	1	2	2	1
Kovács	1	1	3	2	3	4	3
Tót	—	1	3	3	2	1	1
Összesen:	3	4	8	7	8	9	9
Összeírtak száma:	11	16	31	34	34	64	58
+ Extr.: ¹²						9	

HÁRSASTERÉNY	1570.	1679 előtt
Fábián	2	3
Kelóc(e)	2	2
Szikszó(i)	1	1
Összesen:	5	6
Összeírtak száma:	17	23

HONT	1616.	1702.	1716.	1720.	1731.
Tót	1	1	1	1	3
Imre	1	1	—	1	1
Összesen:	2	2	1	2	4
Összeírtak száma:	7	14	13	14	33 (+9)

¹² A továbbiakban az extraneusok számát az otlakók száma után zárójelben közlöm.

IPOLYPÁSZTÓ	1570.	1598.	1603.	1616.	1625.	1628.	1716.	1720.
Kassai	—	2	2	2	—	1	5	3
Kis	2	—	1	1	1	—	1	—
Kovács	—	—	1	1	1	1	1	1
Molnár	2	1	2	1	4	2	2	—
Panyi	—	1	1	3	2	—	1	1
Pereszlényi	—	1	1	2	1	1	3	2
Pető	—	1	1	1	—	1	3	2
Súth	—	1	1	1	—	1	1	1
Tót	2	1	1	1	—	2	4	5
Urbán	2	3	—	1	—	1	3	1
? Gál	—	—	—	—	1	—	1	1
? Hegedős	—	1	—	—	—	1	—	1
? Pásztor	—	—	1	Juhász	—	—	1	1
Összesen:	8	12	12	15	10	11	26	19
Összeírtak száma:	39	16 (7)	25	20 (1)	14	15	47 (3)	31

IPOLYSÁG	1626.	1720.
Elek	1	1
Seres	2	3
Tót	3	3
Összesen:	6	7
Összeírtak száma:	16 (+18)	27

IPOLYSZAKÁLLÓS	1598.	1614.	1625.	1626.	1628.	1716.	1720
Batuha	1	2	1	3	1	2	Batta
Csontó	—	1	1	1	1	2	1
Egegi	1	1	1	—	2	2	1
Karácsony	1	1	1	—	—	1	1
Kossán	—	—	1	—	Kossa (2)	2	2
Lázár	—	1	3	—	2	2	2
Liktor ~ Littor	—	—	2	2	2	1	1
Marsall	—	1	2	1	1	2	1
Molnár	1	1	2	—	—	2	1
Pap	—	—	1	—	1	2	1
Urbán	1	—	1	—	2	5	5
Varga	—	1	1	—	—	2	2
? Kovács	—	—	—	—	1	1	1
Összesen:	5	9	17	7	15	26	20
Összeírtak száma:	21	38	48	22	39	61 (+7)	41

IPOLYSZALKA	1569.	1570.	1601.	1602.	1603.	1616.	1720.
Beder	1	—	1	1	1	1	1
Fodor	1	10	2	2	3	—	1
Hegedős	1	2	1	1	1	—	1
Holló ~ Halló	4	10	7	11	6	2	3
Józsa	2	—	1	—	—	—	1
Kovács	1	3	3	3	5	1	2
Mikes ~ Mikecs	1	—	1	2	2	1	2
Molnár	3	4	2	2	1	—	4
Nagy	—	—	—	—	—	2	2
Páldi	—	—	1	1	—	—	1
Pesti	—	—	1	—	1	1	2
Raj	1	2	1	1	1	1	1
Rót ~ Rót	1	4	1	2	2	—	1
Tót	3	2	2	2	1	2	1
Varga	1	8	—	—	1	1	2
Összesen:	20	45	24	28	25	12	25
Összeírtak száma:	58	155 ¹³	64 (+18)	57	46 (+9)	28	61
			69 ház				

IPOLYTÖLGYES	1570.	1598.	1720.	1775.	ma is
Fazikas	5	1	—	6	
Kis	9	2	1	1	„ „
Molnár	—	2	1	—	„ „
Nagy	2	2	1	2	„ „
Rostás	—	1	2	2	„ „
Varga	—	1	2	1	
Összesen:	16	9	7	12	
Összeírtak száma:	36 ¹³	14 (+10)	20	63	
			16 ház		

KEMENCE	1569.	1570. ¹⁴	1600.	1601.	1602.	1616.	1720.	ma is !
Bartus	—	—	1	1	1	1	1	
Fejér	—	—	—	—	—	1	1	
Forgács	2	—	2	—	1	1	3	„ „
Györík	2	(Gyuris?)	2	2	2	3	2	„ „
Kalácska	1	(Kalár?)	2	2	2	4	3	„ „
Kerekes	1	—	1	—	—	1	1	
Kovács	—	—	3	1	—	2	2	
Lestár	—	—	1	1	1	1	4	„ „

¹³ Az egyelemű nevekkel együtt !

¹⁴ A névanyag alapján szinte biztosra vehető, hogy FEKETE LAJOSnak ez a helynév-azonosítása téves; az esztergomi szandzsák összeírásában szereplő Kamenica nem azonos a Hont megyei Kemencével.

Molnár	—	—	2	2	2	3	2
Szabó	3	—	1	—	—	1	1
Szakáll	2	—	2	3	1	—	1
Tót	2	—	2	2	1	1	4
? György	2	—	—	—	—	—	1
Összesen:	15	?	19	14	11	19	26
Összeírtak:	30	13	46	25 (+7)	22 (+3)	38	55

(5 ház)

KISSARLÓ	1570.	1625.
Batár	2	5
Csiker ~ Czinger	5	2
Karácsony	7	4
Kovács	2	1
Mihály	3	2
Molnár	2	2
Nagy	10	3
Szirják ~ Chirják	2	1
Tabiás	4	3
Tara ~ Tar	3	4
Verebes	2	3
Összesen:	42	32
Összeírtak sz.:	100 ¹⁵	41

(40 ház)

KISÖLYVED	1569.	1570.	1601.	1602.	1603.	1616.	1720.
Berényi	—	3	2	2	2	2	1
Csenger	1	3	3	2	3	3	2
Sütő	—	—	4	4	4	4	3
Vicenc	4	8	3	7	6	6	4
? Bényi	1	—	—	—	—	—	1
Összesen:	6	14	12	15	15	15	11
Összeírtak sz.:	15		15 (2)	32	28	20 (19)	22

LETKÉS	1570.	1720.
Kolos	8	2
Kovács	6	2
Simon	6	4
Összesen:	20	8
Összeírtak sz.:		33

¹⁵ Az 1570-i adatokban mindig benne vannak a családnév nélküli „szógák” is.

NAGYBÖRZSÖNY 1569. 1570. 1601. 1602. 1603. 1616. 1720.

(A foglalkozásnevekből alakult, németesedő családnevekről már más helyen beszéltem.)

Frenkel	3	2	1	1	1	1	1
Kis	5	13	2	4	2	2	9
Koka	2	2	2	6	4	2	1
Nagy	3	2	1	4	1	3	2
Pintér	3	9	3	7	3	4	8
Ördög	4	2	3	5	2	2	1
Szabó	2	3	—	1	—	1	2
Szepesi }	3	3	—	—	—	1	2
Zipser }	—	—	1	1	1	—	1
? Kemp	—	Gombás	—	—	Kent	2	3
		(2)			(2)		
Összesen:	25	38	13	29	16	18	30
Összeírtak sz.:	77	153	55	119	34	76	122 (1)
		45 ház					

PERESZLÉNY

1570. 1720.

Barla ~ Balla	1	4
Csomó	3	2
Halász	1	3
Kis	2	1
Pető	5	3
Tót	1	3
Varga	2	3
Összesen:	15	19
Összeírtak száma:	68	36
	45 ház	

PERŐCSÉNY 1570. 1598. 1600. 1603. 1616. 1625. 1716. 1720.

a) 1570—1625 közti folytonosság:

Cseres	2	1	1	1	1	2	—	—
Farkas	2	—	—	1	2	2	—	—
Henzer ~								
Henzell	1	2	1	1	1	2	—	—
Kis	2	2	—	2	1	1	—	—
Pallér	1 keomies	1	1	1	1	1	—	—
Pásztor	2	2	1	1	—	3	—	—

b) 1570—1720 közötti folytonosság:

	1570.	1598.	1600.	1603.	1616.	1626.	1716.	1720. ma is!
Bagner ~ -ar }	—	1	1	2	—	1	—	—
Barnár ~ }								
Bannár	—	—	—	—	1	—	3	2
Drosbit ~								
Drösbet	—	1	Dezpott	—	1	1	2	1 „ „

Együd ~ Egyed	4	2	1	—	2	2	2	2	„	„
Fridell	—	1	1	1	—	4	1	1	„	„
Krizsen	—	1	—	1	1	2	2	3	„	„
Lukács	—	1	—	1	1	2	2	1	„	„
Püspök	—	1	1	1	2	1	1	1		
Suta	1	2	—	1	2	3	—	1		
Szórád	1	1	1	1	—	1	1	1	„	„
Varga	2	1	—	1	1	1	4	2		
b) összesen:	8	12	6	9	11	18	18	15		
Összeírtak sz.:	60	30	20	26	20	38	53	35		

SZETE	1602.	1603.	1715.
Dávid	1	1	1
Faggyas	1	2	2
Király	1	1	1
Összesen:	3	4	4
Összeírtak száma:	6	10 (+3)	28

SZOKOLYA	1603.	1625.	1720.	1734.
Hartó	—	3	2	2
Kata	1	1	2	2
Lakati	—	2	4	4
Loss ~ Lósz	3	6	2	2
Magyar	1	2	2	1
Olli	1	—	2	2
Szabó	1	—	4	4
Szorad	1	1	1	1
Tót	—	2	1	2
Összesen:	8	17	20	20
Összeírtak száma:	22	48	32	51

TESMAG	1626.	1720.
Kovács	1	1
Lőrinc	1	2
Pál	1	1
Tót	4	2
Összesen:	7	6
Összeírtak száma:	27	23

VÁMOSMIKOLA	1570.	1598.	1603.	1616.	1625.	1628.	1716.	1720.
Berze	—	—	—	1	—	1	1	2
Farkas	6	1	2	3	3	2	3	2
Gyenes ~ Dienes	—	2	2	1	1	1	1	1
Gyürke ~ Györke } Gyürki ~ Györki }	2	2	1	3	2	1	2	—
Koczó	6	2	3	2	3	2	3	Koczóv Koczoll
Kovács	1	3	1	2	2	3	1	—
Mátyás	—	1	—	—	1	—	1	—
Mészáros	—	1	—	—	1	1	2	—
Péli	—	1	1	1	2	2	2	2
Sütő	—	—	1	1	2	1	1	1
Szabó	4	2	1	2	3	1	1	—
Tót	5	4	3	3	4	4	2	2
? Varga	—	—	—	—	1	—	1	—
Összesen:	24	19	16	19	25	19	21	13
Összeírtak sz.:	77	36	22	34	29	29	65 (+14)	41

A lakosság folytonosságának ilyen kimutatásaiban a különböző nevek persze nem azonos értékűek. Egyes foglalkozás- és népnévből alakult családnevek annyira közönségesek, hogy csak a többi jellegzetesebb — ritkább nevek tanúsága után és mellett jöhetnek számításba. De más neveknél is jeleztem olykor eléjük tett kérdőjellel, hogy a folytonosság legfeljebb lehetséges. Az összegezéseknél ugyan ezek is benne vannak az összegben, de ugyanolyan joggal mellőzhettem volna őket. Mint kitűnik, a folytonosság helyenként különböző mértékű. Honton, Drégelypalánkon, Ipolyságon igen gyenge!

A szomszédos községek egymás közti érintkezése

1. Ritka eset, ha közvetlen történeti adatok mutatnak rá közeli községek közti nagyobb áttelepülésre. Nagyoroszról például tudjuk, hogy a kiváltságos mezőváros lakói a XVI. században felvették a reformációt. De a környező falvaknál kedvezőbb helyzetük számtalan katolikus zsellért, szökött jobbágyot is csábított a faluba. Így lassan az új jövevények többségbe kerültek, s a régi kálvinista lakosságot rendkívül éles vallási küzdelmek után megfosztották a községben a vallásgyakorlás lehetőségétől. A reformátusok erre elköltöztek, hihetőleg Diósjenőre, ahova Drégelypalánkról is érkeztek szintén kálvinista, vallásuk miatt üldözött jobbágyok (vö. ESZE TAMÁS, A drégelypalánki egyházmegye történetéhez. Egyháztörténet II, 237, 251). Következtetni lehet először a helynevekből képzett családnevek alapján. Ezen a csoporton belül fontos alsóportot képeznek azok a nevek, melyeknek viselői amúgy is extraneusoknak vannak feltüntetve.

A szomszédos községek egymásközti érintkezésére közvetlenebbül utalnak a jobbágynévsoroknak a jobbágynévsorok extraneusokra vonatkozó részei. Az extraneusok általában közeli, más községben lakó, de a feljegyzés helyén is földdel, szőlővel (!) rendelkező jobbágyok. Olykor a községben lakó

háztalan zselléreknek is ez a megjelölésük. A mi területünkön ritkán! De lehetnek az extraneusok távolabbi községekbe való jobbágyok is, akik ideiglenesen-bizonyos munkára a községben tartózkodnak. (Vö. az extraneusokra SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye 194—5; továbbá WELLMANN IMRE szíves felvilágosítása.) Jónéhány jobbágynévsorban az is fel van tüntetve, hogy az extraneus h o v a való, honnan jött.

Forrásul szolgálhatnak a közeli községekben azonos családnevek, itt azonban óvatosság szükséges. A gyakori foglalkozás- és népneveknek (Kovács, Tót stb.) n i n c s bizonyító értékük e tekintetben.

A XVIII. századtól fontos források az anyakönyvek. Igaz, a háborús viszonyok közt sok helyen elpusztultak a régi kötetek. Munkám keretei azt sem engedték meg, hogy az összes fennmaradtakat fölkutassam és földolgozzam. Felhasználtam Perőcsény, Kemence, Nagyoroszi, Drégelypalánk régi anyakönyveit. Ezekben mindig ott vannak a leányegyházak bejegyzései is. A XIX. század húszas éveitől rendszeresen készítettek másolatot is az anyakönyvekről: ezek a másolatok ma a területileg illetékes állami levéltárban vannak: ez esetben a budapesti 2. sz. állami levéltárban. Azonban még ebben az anyagban is jókora hiányok vannak. Ezért nem volt számomra lehetséges, hogy különböző községekből ugyanakkora anyagot, ugyanazon évekből dolgozzak fel. Az összehasonlítás így nehezebb ugyan, de korántsem teljesen lehetetlen. Az anyakönyveknek településtörténetileg a házassági része a legértékesebb. Itt általában fel van tüntetve, hogy a házasulók h o v a való, A XIX. században már gyakran külön van választva az, hogy hol születtek. attól, hogy hol laknak. De itt is nagy egyéni eltérések tapasztalhatók az egyes plébániák és plébánosok közt. Némelyiknél még a XIX. században is hosszú évekig hiányoznak nemcsak a születési, hanem a lakóhelyre vonatkozó bejegyzések is. Eredményeim értékelésekor ezt is számításba kell venni. Fontos dolog, hogy a házasságot — különösen a római katolikusok — a lány, a menyasszony plébániáján kötik; a másik plébániához tartozó vőlegény plébánosától ilyenkor elbocsátó levelet kapott. Ennek az elbocsátó levélnek a kiadását azonban szintén inkább csak a XIX. század elejétől vezették be az anyakönyvbe is. Mivel pedig az összeházasulók általában nem a menyasszony, hanem a vőlegény lakóhelyén folytatták életüket, ezért a házassági anyakönyvi anyag túlnyomó része csak azt mutatja meg, hogy egy adott faluból h o v a mentek menyecskék, s arra, hogy e faluba h o n n a n jöttek fiatalasszonyok, csak közvetve kapunk választ. Összeházasodási térképeim tehát csak az összeházasodás tényét tüntethetik föl. Hogy az új házasok ezután hol laktak, arra közvetlenül nem válaszolhatok.

A feldolgozott házassági anyakönyvek jegyzéke: Drégelypalánk (filiái: Drégely, Palánk, Hont, Ipolyhídvég, Ipolyvece): 1710—4, 1719—60, 1780—4, 1809—26, 1829—32, 1837—52; Kemence (filiái: Berence és Baráti, régebben Tésa is): 1714, 1718—33, 1738—68, 1802—8, 1810—60; Nagyoroszi: 1750—1825, 1830—57; Perőcsény: 1760, 1774, 1778, 1780—3, 1785, 1790—9, 1802—5—1810—2, 1836—74; Diósjenő: 1826—31, 1856—68; Borsosberény (filiái: Horpács, és Pusztaberki): 1826—38, 1843—6, 1856—60, 1863—5; Érsekvadkert: 1836—43, 1846—51, 1853; Ipolytölgyes (filiái: Letkés, Kiskeszi): 1868—74 Vámosmikola (filiája: Ipolypásztó katolikus kisebbsége): 1869—83.

2. A helynevekből képzett családnevek tanúsága szerint Bánkra Petényből vándorolt át egy szlovák. Bernecére Ipolybalogról,

Diósjenőre Drégelyről költözött egy-egy család. Érsekvadkertre Patakról, Balassagyarmatról, Bodonyból és Csesztvéről jöttek, Hugyagra Ipolykétről és Zsélyről. Ipolypásztó népessége Pereszlényről és Zalabáról beköltözöttékkel gyarapodott, Ipolyságé Ipolyfödemesről és valamelyik Túrról (Kis-, Közép- és Felsőtúr). Ipolyszalkára Kuraly, Szógyén (Magyar- vagy Németiszógyén), továbbá Letkés, Garampád, Bény, Leléd, (Kis- vagy Nagy-) Ölyved és Kicsind községből települtek át. Kemencére Pereszlényből és Ipolyságról, Kisölyvedre Bényből, Kosdra Legéndről, Letkésre Bajtáról, Nagyborzsönybe (Nagy- vagy Kis-) Orosziból, Szobról, Vámosmikoláról és Nógrádról érkeztek települők. Nőtincse Ősagádról költöztek át, Patakra Ipolybalogról és Ipolyhídvégről. Perőcsény népességét tesmagiak, Rádét (kis-) némediek, Romhányét kiscsetiek gyarapították. Szobra Letkésről, Szokolyára (Nagy- vagy Kis-) Marosról, Tesmagra Ipolyhídvégről jöttek lakosok. Vámosmikola népességét Pélyről és Nagyborzsönyből átköltözöttek töltötték fel.¹⁶

3. Lássuk most az extraneusokra vonatkozó adatokat! Berneceán 1601-ben egy *Gyarmati*¹⁷ nevezetű idegen van, 1724-ben hat extr. Barátiból, egy Diósjenőről, egy Horpácsról, egy Németiből. Drégelypalánkon 1724-ben két extr.: egy Pencről, egy Hrussórol; 1731-ben 9, köztük egy *Bodonyi* nevű, valamint egy *Urbán* valószínűleg Ipolyszakállosról. Dejtáron 1724-ben 3, ebből egy Ipolyvecérről, kettő Ipolykesziről; 1731-ben 3, Érsekvadkerten 1703-ban 20 (az összlakosság 25%-a), köztük *Nyíri*, *Szennai*, *Osábi* és *Macska* (ez utóbbi Horpácsról); 1716-ban 36, köztük *Romhányi*, *Szebellébi*, *Szebechlebszki*, *Gyarmati* és *Macska* (ez nyilván Horpácsról); 1724-ben 43 (az összlakosság 27,5%-a), ebből Dejtárról 16, Bánkról 5, Tereskéről 5, Alsórákócról 5, Csallról 2, Patakról 1, Csesztvéről 1, Dacsólámról 1, Szentérről 1, Váceról 1, Balassagyarmatról 1, Drenórról 1, Ipolyvecérről 1, Hévízgyörkről 1, Szenográdról 1; 1731: 9 idegen (21%), köztük *Ujvári*, *Csali*. Honton 1724-ben három, ebből egy Gyürkiről, egy Hrussórol és egy Tesmagról; 1731: 9 (a lakosság 22%-a). Ipolydamásdon 1720-ban 22 (52%), ebből 21 szobi, 1 (Ipoly-?) Kürtről való. Ipolyhídvég: 1716-ban két idegen Alsórakoncárról, 1724-ben 7 extr., ebből 3 Ipolynagyfaluból, kettő Ipolyszécsénykéről, egy Ipolyvecérről, egy Nagysipekről (újabbán: Felsősipek, Hont m.). Ipolypásztón 1598-ban 7 extr. (30%), ebből Vámosmikoláról 3, Nagyborzsönyből 2, Kisölyvedről 2; 1616: 1; 1716: 3. Ipolyságon 1626-ban 18 idegen (53%), köztük *Födemesi*, *Lantos* (ez nyilván Berneceéről), *Lestár* (valószínűleg Kemencéről). Ipolyszakálloson 1716-ban 7 (az összlakosság 10%-a), köztük *Rákóci*, és *Berze* (ez valószínűleg Vámosmikoláról). Ipolyszalkán 1601-ben 18 extr. (a lakosság 21%-a), köztük *Csánki*, *Dejtári* (nem annyira Dejtárról, inkább Kisölyvedről), *Zaios* (valószínűleg Ipolytölgyesről); 1603: 9, köztük *Lelédi*, *Zajos* (ez nyilván Ipolytölgyesről). Ipolytölgyesen 1598-ban: 10, ebből 9 Nagyborzsönyből, egy Vámosmikoláról. Kemencén 1601-ben 7, köztük *Lanyo* (valószínűleg Nagyborzsönyből), *Goczman* és *Cseres* (valószínűleg Perőcsényből), *Hornyos* (2: talán Diósjenőről). Kisölyved 1602: 2, az egyik *Batár* (valószínűleg kissarlói); 1616: 19 (a lakosság 48%-a), köztük *Bényi*, *Pereszlényi*, *Pányi* (ez valószínűleg Ipolypásztórol), *Fazikas* (valószínűleg Ipolytölgyesről). Patak 1702: 17 (26%), köztük 2 *Macska* (valószínűleg Horpácsról); 1716: 24 (a lakosság 33%-a);

¹⁶ Adatok a faluk betűrendjében közölt névanyagban!

¹⁷ Az adatokat egyszor már közöltem betűhíven. Itt erről lemondok.

1724: 59 (51%), ebből Dejtárról 18, Ipolyvecéről 18, Horpácsról 7, Ipolybalogról 4, Ipolykesziről 2, Érsekvadkertről 1, Hrussórol 1, Bernecéről 1, Csesztvéről 1, Borsosberényből 1, Nagyorosziból 1, Alsórákócról 1; 1731: 26 (28%), Vámosmikola, 1716: 14 (a lakosság 18%-a), mind Nagybörzsönyből.

A fenti adatok rámutatnak arra a tényre, hogy egyes közeli faluk közt bizonyos időszakokban rendkívül erős az érintkezés. Rámutatnak arra is, hogy ugyanazon terület falui is különbözőképpen voltak védettek. Nagybörzsöny például — abból következtetve, hogy jelentős extraneus-rajokat bocsátott ki — úgy látszik, szinte menedékhelyszerű falu lehetett. Az extraneusok adataiból is jól kivehető a vázlatomnak más helyén is említett északról délre áramló népmozgalom; de nemcsak a XVIII. században, hanem már előbb is! Itt említhető meg, hogy a magyar jobbágyok (!) e vidéken a XVIII. században gyakran adják ki részbe az északibb községekből jött szlovákoknak az aratást, cséplést (MAKKAI: i. h. 72).

Az extraneusok eloszlása egy másik kérdésre is rámutat: a községek egymás közti érintkezésének és a politikai és gazdasági (birtok-) határoknak az összefüggéseire. Semmiképpen sem véletlen, hogy az érsekvadkerti extraneusok közt oly nagyszámúak a Dejtárról jöttek, a pataki extraneusok közt meg az ipolyvecei és szintén a dejtári jövevények. Érsekvadkert, Patak, Ipolyvece, Dejtár egyaránt primási birtok. (A birtokhatárookra vonatkozólag l. 44—46.)

Adatainkból kiderül, hogy az extraneusok ugyanabban az évben az eredeti lakóhelyükön készült összeírásokban is szerepelnek, bizonyítva, hogy általában nem laknak abban a faluban, ahol extraneusként följegyeztettek. Ritkább például az 1720-as ipolydamásdi összeírás esete, melyben ugyan 21 szobi extraneus van, de egyikük sem szerepel a szobi 1720-as összeírásban. Bizonyára azért nem, mert ez az összeírás határozottan, kifejezetten népszámlálási célra készült, nem pedig terményadók nyilvántartására.

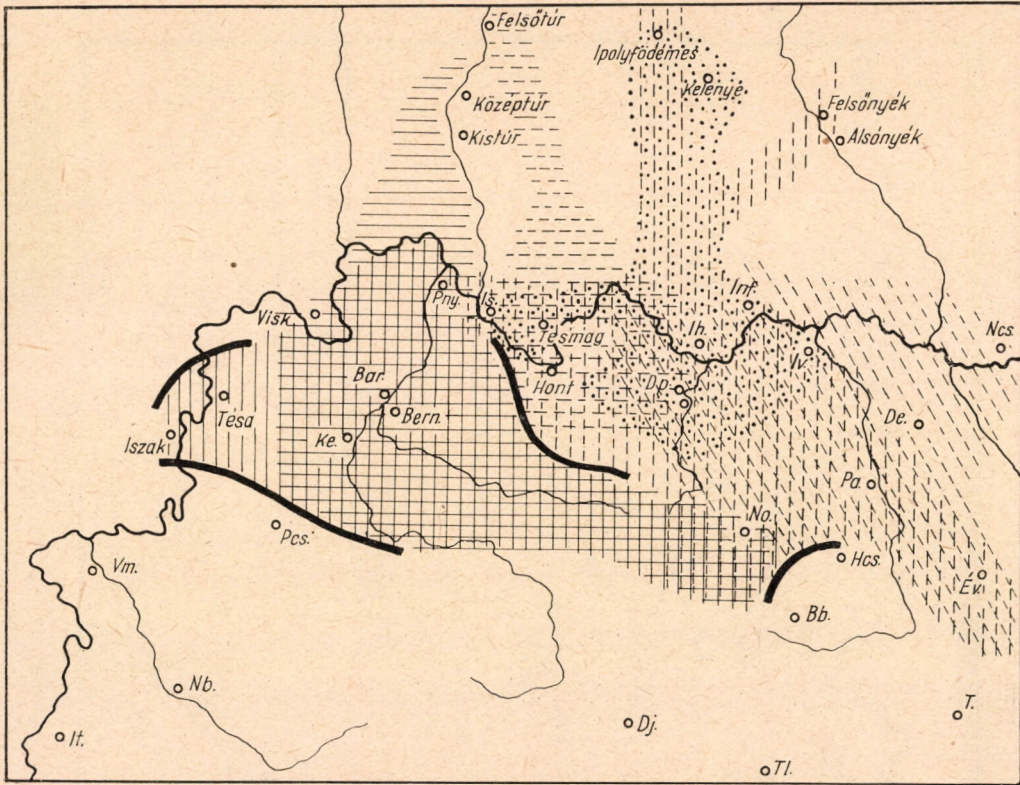
Akár ott laktak az extraneusok, akár csak átjártak a szomszéd községekből, az kétségtelen, hogy elősegítették a szomszéd faluk közti nyelvi ki-egyenlítődet.

4. Az állandóbb jellegű áttelepülőkről, a községek közti összeházasodásról az egyező családnevek adhatnak a régebbi időkben némi felvilágosítást még. Néhány adat:¹⁸

Batár	Kissarló 1625. (3), Ip. 1720.
Berze	Vm. 1628—1720., Dj. 1720.
Bugyi	De. 1720—1792., Inám 1720.
Csenger ~ Csenker	Kö. 1569—1720., Nb. 1602.
Cseres	Pcs. 1570—1625., Nb. 1601—2.
Csillig ~ Csilling	Év. 1703—1792., Dj. 1775 előtt (több).
Csomó	Pny. 1570—1720., Szó. 1720.
Domonkos	Ke. 1569., Bernece 1569.
Drösbít ~ Drösbet	Pcs. 1596—1720., Nb. 1569.
Fábián	l. följebb. (12. o.).
Faggyas	Dj. 1720—maig; Szete: 1602., 1603. (2), 1715. (2). ¹⁹

¹⁸ A családneveket — érthető okokból — itt sem közlöm betűhíven.

¹⁹ Ugyanakkor *Jeney* csn.!

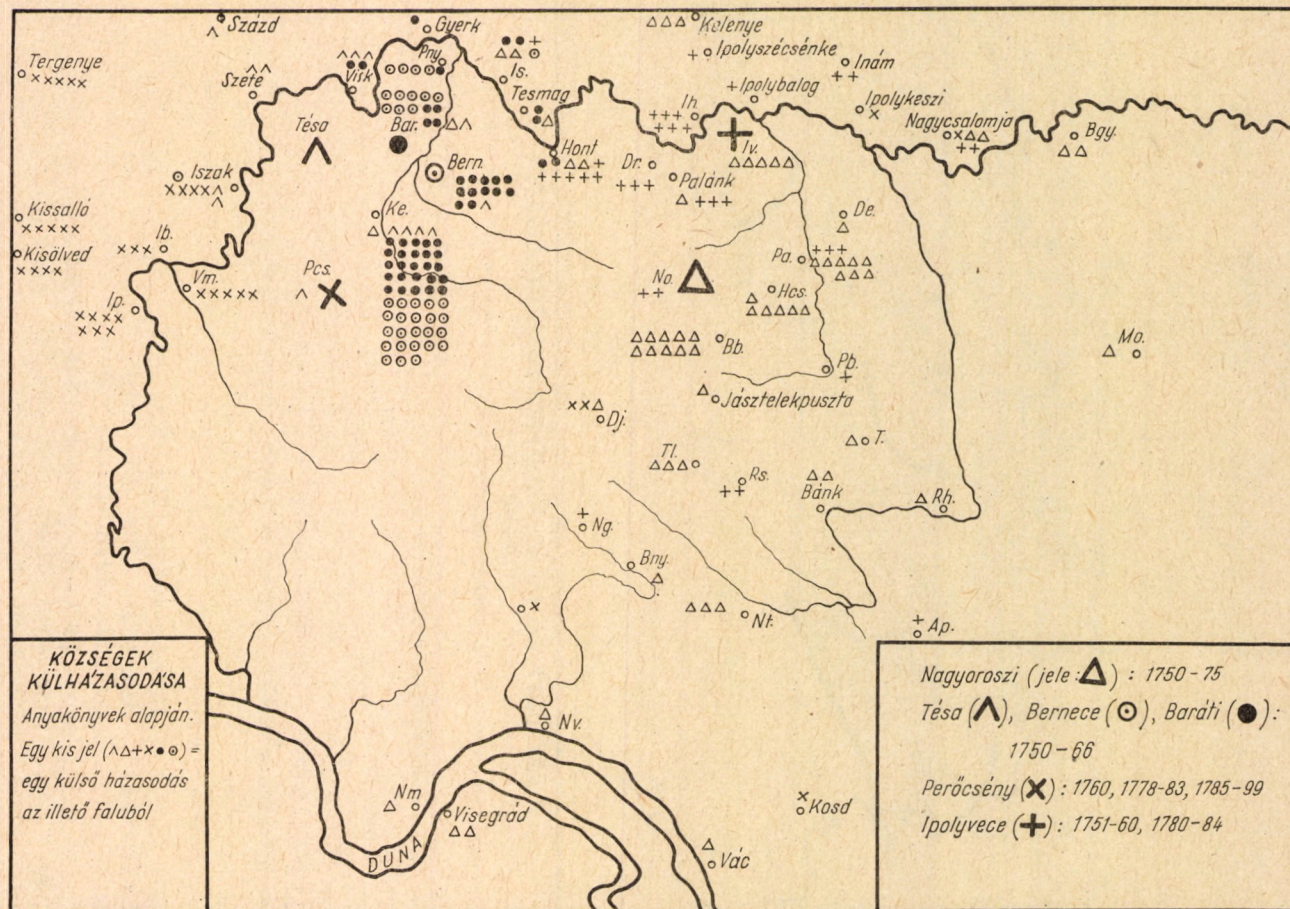
A BÖRZSÖNY ÉSZAKI HELYSÉGEINEK ÖSSZEHÁZASODÁSA
1710-50 közt
(Anyakönyvek alapján)

ÖSSZEHÁZASODÁSI TERÜLETEK :

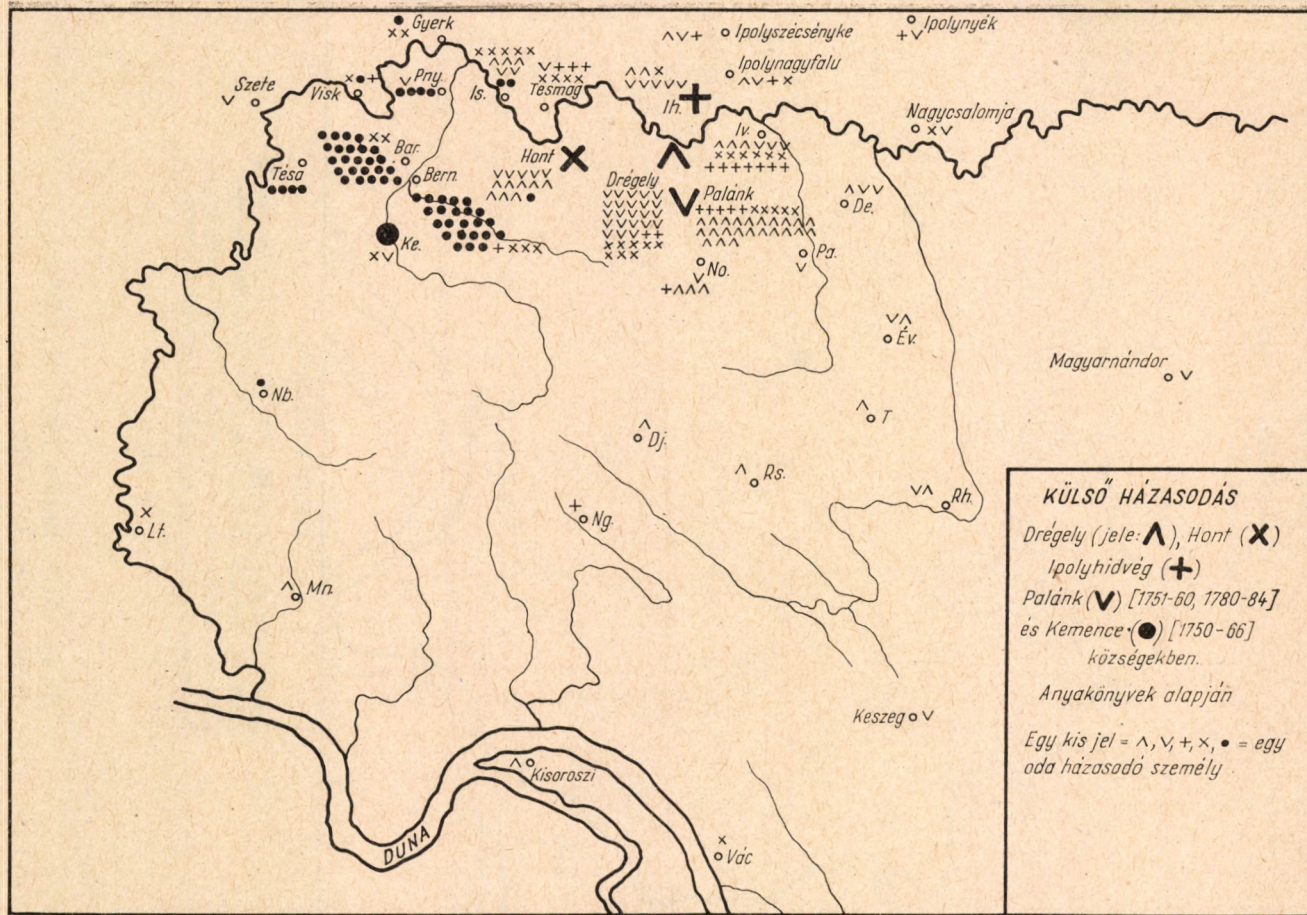
	Kemence és Tésa községé		Honté
	Bernece és Baráti (Bernecebaráti) községé		Ipolyvecéé
	Dregely és Paldánk (Dregelypaldánk) községé		Ipolyhidvége
	Nincs összeházasodás (pl. Kemence és Peröcsény, Bernece és Hont közt)		

3. ábra

Hajas	Bernece 1569—1724., Ke. 1616.
Hartó (Hartol)	Szo. 1625—1734., Nb. 1616.
Illyés	Ip. 1598—1616., Baráti 1720.
Kata	Szo. 1603—maig, Iszak. 1598—1628.
Kálmán	Szo. 1603., Hont. 1703—92., Ih. 1792. (3).
Kemp	Nb. 1616—1720., Id. 1720.
Keserő	Zalaba 1625. (2), Iszak. 1628., Kö. 1603., Ip. 1716.
Lantos (Lautos, Laotos, Laltos, Laultos)	Bernece 1569—1724., Ke. 1569., Pcs. 1569—70., Szo. 1625. (Nb. 1601. Lutner?).

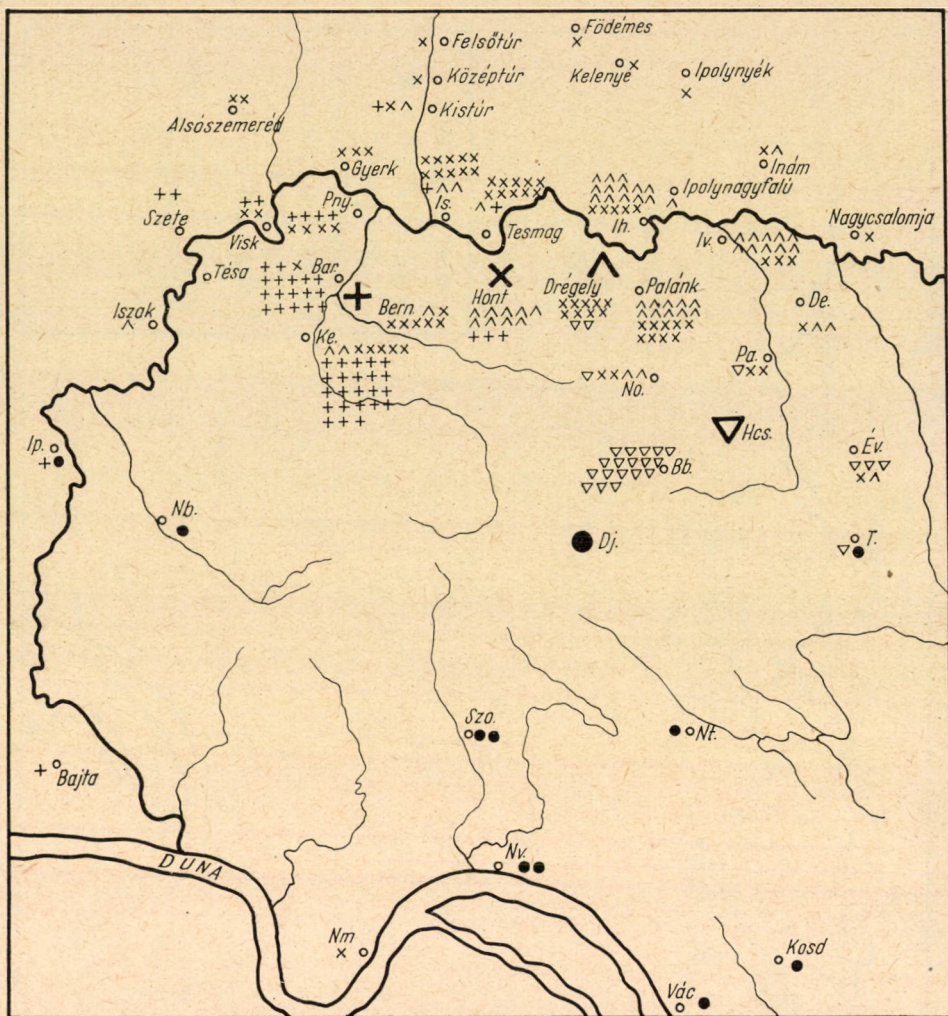

4. ábra

KÜLSŐ HÁZASODÁS
 Drégely (jеле: \blacktriangle), Hont (\times)
 Ipolyhidvég ($+$)
 Palánk (∇) [1751-60, 1780-84]
 és Kemence (\bullet) [1750-66]
 községekben.
 Anyakönyvek alapján
 Egy kis jel = \wedge , \vee , $+$, \times , \bullet = egy
 oda házasodó személy.

5. ábra

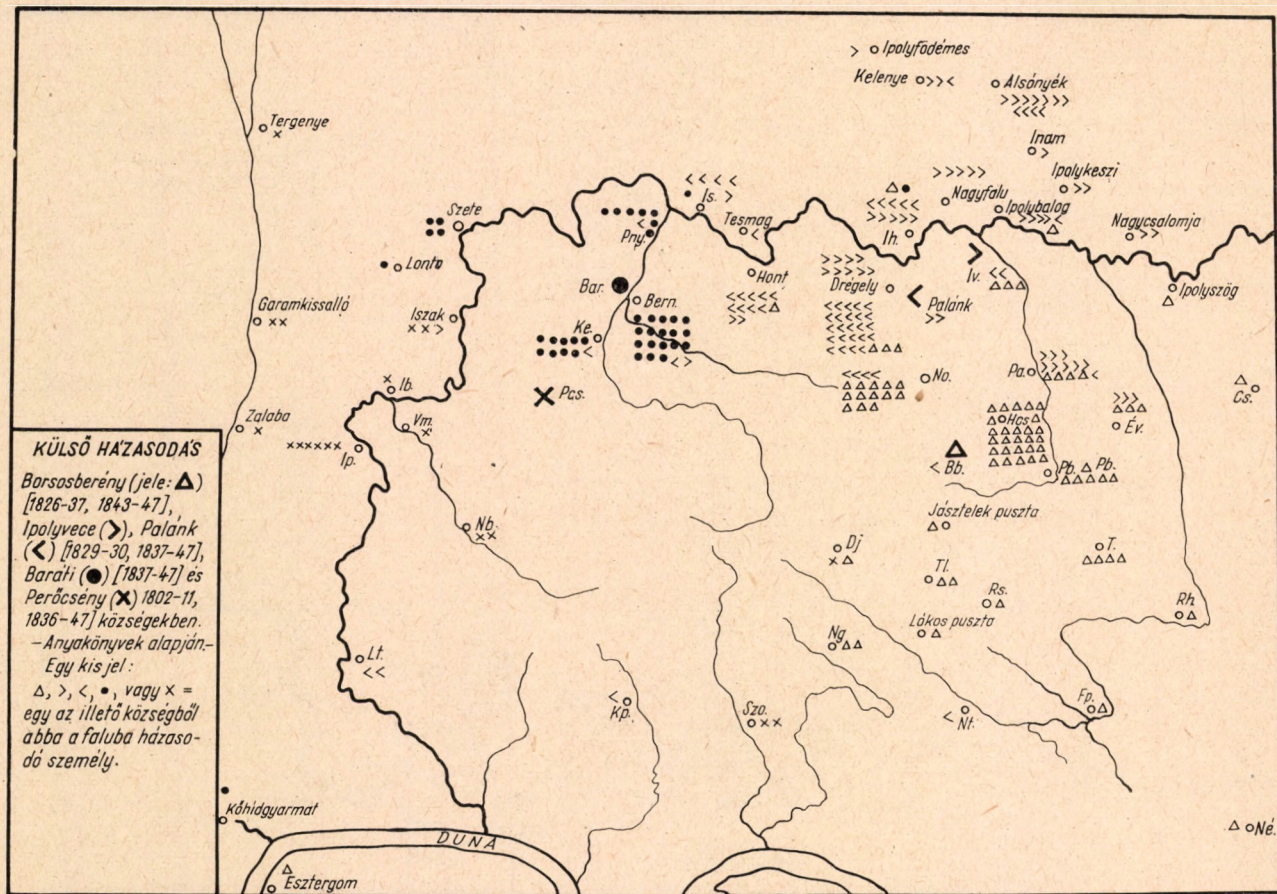
KÜLSŐ HÁZASODÁS

Dregely (jelle: \blacktriangle), Hont (\times) [1829-30, 1837-47], Horpács (∇)
 [1826-37, 1843-47], Diósjenő (\bullet) [1826-31] és Bercece (\oplus)
 [1834-47] községekben. - Anyakönyvek alapján. - Egy kis jel:
 $\wedge, \times, \nabla, \bullet, \oplus$: egy az illető községhálj oda hazasodó személy.

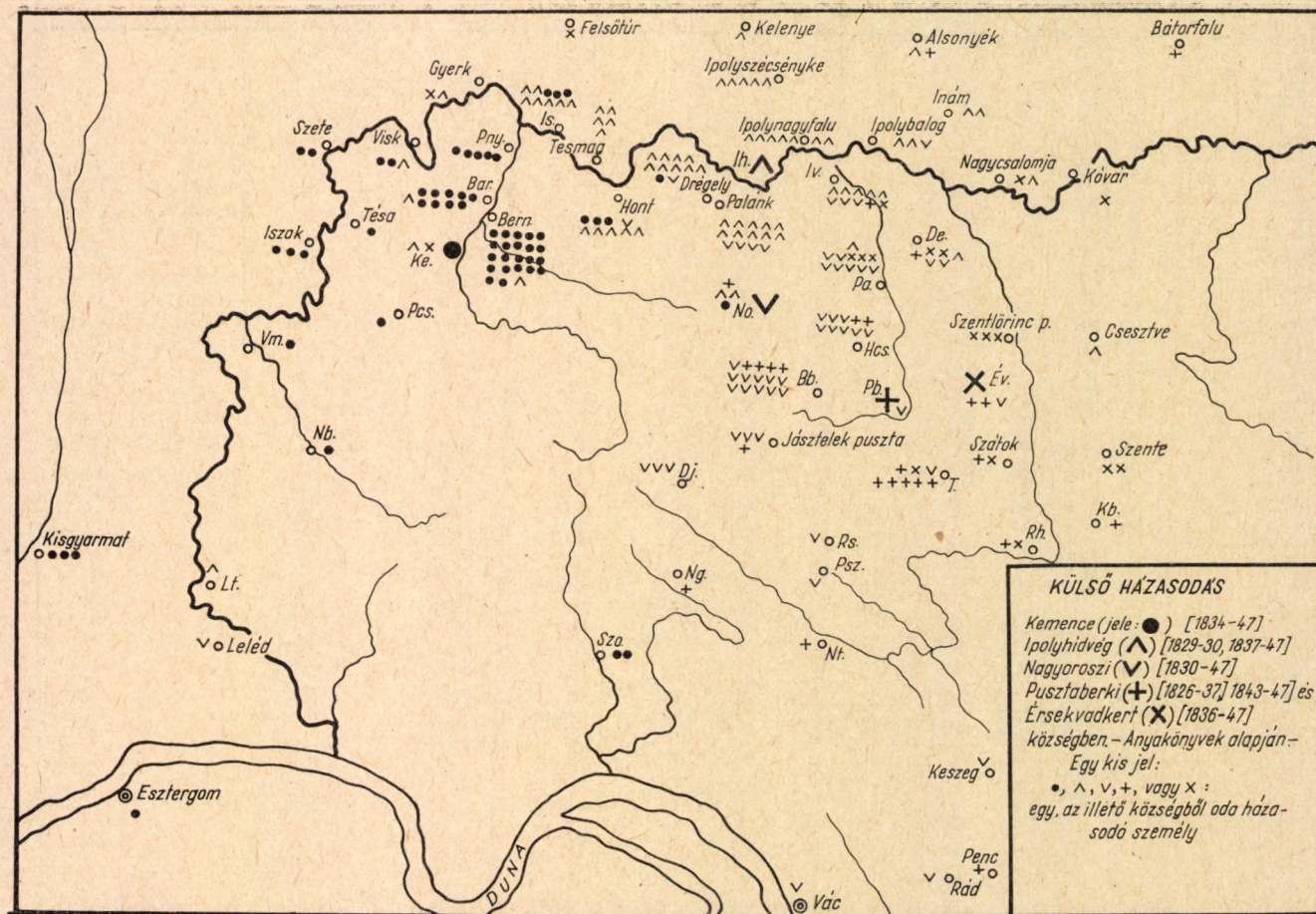
6. ábra

Lőrinc
 Órhegyi
 Pallér
 Panyi
 Peregel(-y)

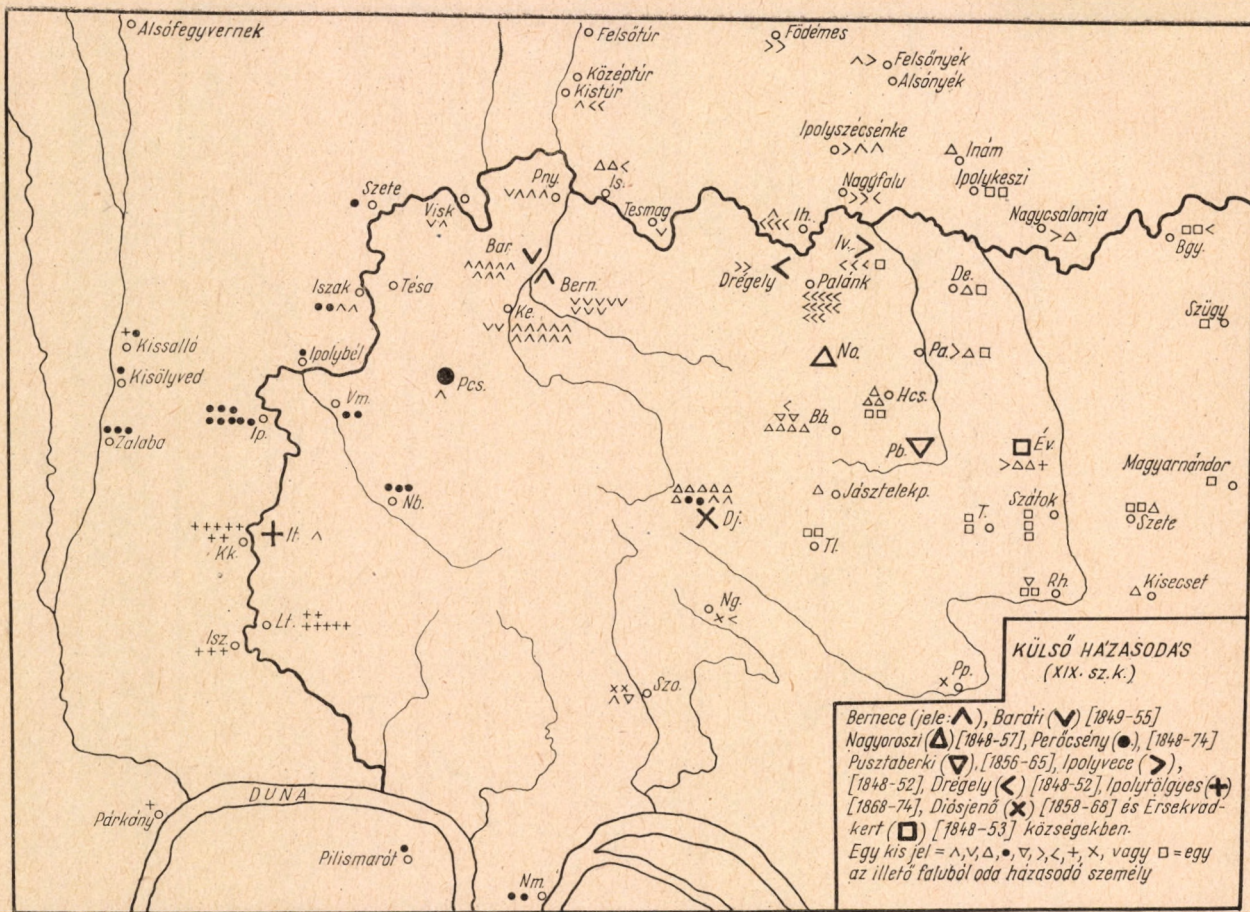
Hont 1616., Baráti 1720., It. 1720.
 Iszak. 1598., Ip. 1716.
 Pcs. 1570-1625., Nb. 1570.
 Ip. 1598-1720., Dp. 1616., Kö. 1616., Dj. 1775 előtt.
 Ke. 1569-1616., Bb. 1720.

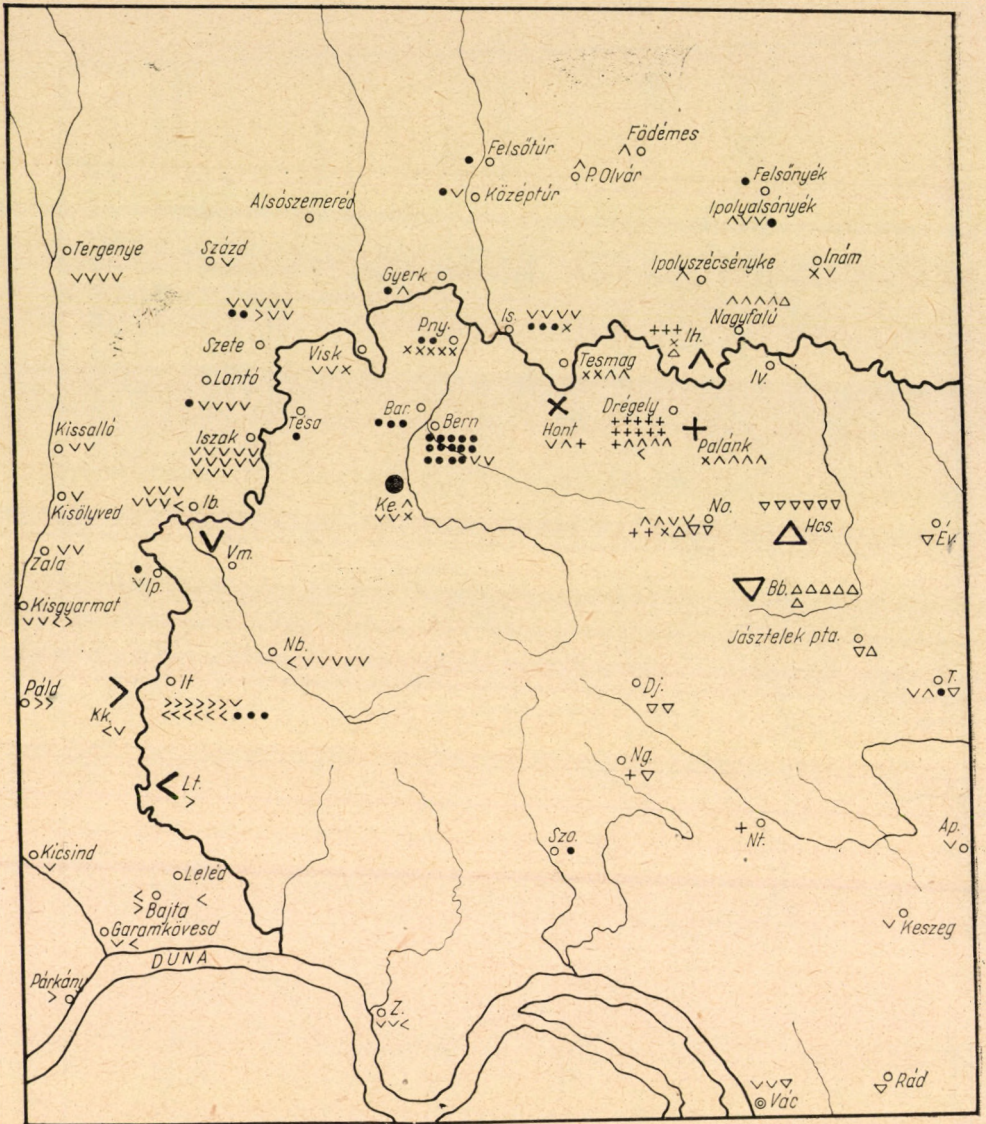
7. ábra

8. ábra

9. ábra

KÜLHÁZASODÁS Hont (jele: X), Palánk (+), Ipolyhidvég (^) [1848-52], Borsosberény (▽)
 Horpács (△) [1856-65], Kemence (●) [1848-60], Vámosmikola (▽) [1869-83]
 Kiskeszi (▷) és Letkés (<) [1868-47] községekben – Anyakönyvek alapján. –
 Egy kis jel: x, +, ^, ▽, △, ●, v, >, vagy <: egy, az illető községből oda hazasodó személy.

10. ábra

Rót ~ Rőt	Isz. 1569–1720., Ke. 1569.
Szakáll	Ke. 1569–1720., Nb. 1601–1616.
Szórád	Pes. 1570–1720., Szo. 1603–1734.
Vicenc ~ Vitenc	Kö. 1569–1720., Zalaba 1625. (3), It. 1720.

E szemelvényes adatok többek közt azt is tanúsítják, hogy a Börzsöny hegység a XVII. századi népi érintkezésnek nem volt komolyabb akadály a hegység különböző oldalain fekvő falvak számára.

5. A házassági anyakönyvek anyaga alapján készített szemléltető térkép-sorozat mellett szükségesnek látom, hogy számszerűen, %-ban is közöljem az endo- és exogamiára vonatkozó adataimat.

Drégelypalánk (filiái: Hont, Ipolyhídvég és Ipolyvece):

1710—27.: évi 4 pár.	Endogám: 76,7%.	Exogám: 23,3%.
1728—50.: évi 17 pár.	Endogám: 60,1%.	Exogám: 39,9%.
1751—84.: évi 33 pár.	Endogám: 65,0%.	Exogám: 35,0%.
1809—25.: évi 42 pár.	Endogám: 64,3%.	Exogám: 35,7%.
1826—47.: évi 55 pár.	Endogám: 58,2%.	Exogám: 41,8%.
1848—52.: évi 50 pár.	Endogám: 67,3%.	Exogám: 32,7%.

Kemence (filiái: Bernece, Baráti és régebben Tésa):

1714—27.: évi 12 pár.	Endogám: 70,5%.	Exogám: 29,5%.
1728—49.: évi 14 pár.	Endogám: 56,6%.	Exogám: 43,4%.
1750—64.: évi 20 pár.	Endogám: 59,3%.	Exogám: 40,7%.
1802—26.: évi 27 pár.	Endogám: 62,2%.	Exogám: 37,8%.
1827—47.: évi 30 pár.	Endogám: 57,5%.	Exogám: 42,5%.
1848—60.: évi 25 pár.	Endogám: 72%.	Exogám: 28%.

Nagyoroszi:

1750—59.: évi 14 pár.	Endogám: 76,6%.	Exogám: 23,4%.
1760—69.: évi 14 pár.	Endogám: 86%.	Exogám: 14%.
1770—79.: évi 19 pár.	Endogám: 76,2%.	Exogám: 23,8%.
1780—89.: évi 22,5 pár.	Endogám: 78,7%.	Exogám: 21,3%.
1790—99.: évi 18 pár.	Endogám: 83,5%.	Exogám: 16,5%.
1800—19.: évi 21 pár.	Endogám: 85,1%.	Exogám: 14,9%.
1820—25.: évi 19 pár.	Endogám: 92,7%.	Exogám: 7,3%.
1830—39.: évi 23 pár.	Endogám: 84,4%.	Exogám: 15,6%.
1840—49.: évi 25 pár.	Endogám: 84,5%.	Exogám: 15,5%.
1850—56.: évi 18 pár.	Endogám: 81,2%.	Exogám: 18,8%.

Perócsény:

1760—83.: évi 11 pár.	Endogám: 77,3%.	Exogám: 22,7%.
1786—90.: évi 9 pár.	Endogám: 75%.	Exogám: 25%.
1791—98.: évi 9 pár.	Endogám: 69,3%.	Exogám: 30,7%.
1802—12.: évi 10 pár.	Endogám: 79,3%.	Exogám: 20,7%.
1836—47.: évi 10 pár.	Endogám: 87,7%.	Exogám: 12,3%.
1848—55.: évi 11,5 pár.	Endogám: 93,5%.	Exogám: 6,5%.
1856—65.: évi 9,5 pár.	Endogám: 77,6%.	Exogám: 22,4%.
1866—74.: évi 9,5 pár.	Endogám: 82,5%.	Exogám: 17,5%.

Diósjenő:

1826—31.: évi 11 pár.	Endogám: 79,6%.	Exogám: 20,4%.
1856—68.: évi 11 pár.	Endogám: 97,9%.	Exogám: 2,1%.

Borsosberény (filiái: Horpács, Pusztaberki):

1826—30.: évi 11 pár. Endogám: 52,7%. Exogám: 47,3%.
 1856—65.: évi 10 pár. Endogám: 59,7%. Exogám: 40,3%.

Érsekvadkert:

1836—47.: évi 30,5 pár. Endogám: 91,8%. Exogám: 8,2%.
 1848—53.: évi 30,5 pár. Endogám: 77,6%. Exogám: 22,4%.

Ipolytölgyes (filiái: Letkés és Kiskeszi):

1868—74.: évi 15,5 pár. Endogám: 47,2%. Exogám: 52,8%.

Vámosmikola:

1869—83.: évi 13 pár. Endogám: 45,6%. Exogám: 54,4%.

Ezekbe a számokba, mint már említettem, bele kell kalkulálnunk az anyakönyv vezetésének különböző mértékű gondosságát is. A térképekről és a közölt számadatokból mégis levonható néhány fontos tanulság. Látható, hogy Perőcsény egyre inkább belső házasodású községgé válik — az adataim lezárása utáni években még inkább azzá vált. Erősen endogám jellegű Nagyoroszi és Diósjenő is. Viszont a kisebb községek — a dolog természeténél fogva — inkább kívülről házasodók (Horpács, Ipolytölgyes, Kiskeszi, Letkés stb.). Ez azonban nem kivétel nélküli szabályosság (erre: Pusztaberki). Nyelvjárástörténeti szempontból igen fontosak azok a népmozgalmi határvonalak, melyek a térképekre kirajzolódnak. 1710—50 közt a Kemence, Bernece, Baráti és Tésa községekből álló csoport (I.) nem házasodik össze kelet felé Hont, Drégely és Palánk lakosaival, dél felé Perőcsény, Vámosmikola és Nagybörzsöny lakosságával. Ugyanebben az időszakban a Hont, Drégely, Palánk és Ipolyhídvég alkotta csoport (II.) nagyobb területen házasodik, de például itt is feltűnik a Hont és Bernecebaráti közt húzódó népmozgalmi határvonalon kívül a Borsosberénytől való elzárkózás. A két terület, községcsoport érintkező pontjai: Nagyoroszi és Ipolyság. A Hont—Bernecebaráti határ 1751—66 és 1780—4 közti adatainkból is jól kimutatható. A két csoport érintkezési helye továbbra is Ipolyság; Nagyoroszi már nem. Az első csoport és Perőcsény, Vámosmikola, Nagybörzsöny, Ipolybél, Ipolyszakállas közt nincs összeházasodás. A második csoport és Horpács, Borsosberény, Pusztaberki közt szintén nincs.

A XIX. század első felében ezek a határvonalak már nem olyan kivétel nélküli jellegűek, de továbbra is megvannak. A XIX. század harmadik negyedéből származó adatok arról tanúskodnak, hogy Nagybörzsöny és Vámosmikola (és persze Perőcsény is) nemcsak észak, hanem dél felé is elzárkózik.

Az okokra a vallási, nemzetiségi és birtokhatárok tárgyalásakor térek ki. Mindenesetre addig is megismétlem: az összeházasodási adatok nem mutatnak rá közvetlenül egy falu népességének az eredetére, mert a házasságot általában a leány falujában kötik, a jövődő közös lakás viszont inkább a vőlegény lakóhelyén van.

Néhány anyakönyv alapján azonban másfajta számításokra is van lehetőségünk: ezekben a házasulók lakóhelye mellett születési helyét is közlik.

1830—46 közt a Borsosberényben lakó menyasszonyoknak 48,9%-a nem ott született. Ugyanebben az időszakban az ott lakó vőlegényeknek 40,0%-a született máshol. Az ott lakó, de nem ott született menyasszonyoknak

több, mint a fele tereskei, horpácsi, nagyoroszi származású. Az ott lakó, de máshonnan származó vőlegényeknek egyharmada nagyoroszi és siraki születésű.²⁰

Horpácson ez idő alatt az ott lakó menyasszonyoknak 57,9%-a, az ott lakó vőlegényeknek 40,7%-a származott más községből. Mind a nem ott született vőlegényeknek, mind a menyasszonyoknak több, mint a fele a Horpáccsal közvetlenül határos községekből származott.

Pusztaberkin ugyanebben az időben az ott lakó menyasszonyok 47,9%-a, a vőlegények 58,8%-a vallott más községet születési helyének. Ezek közül a vőlegények egynegyede, a menyasszonyoknak több, mint a fele a közvetlenül szomszédos helységeken született.

Ipolytölgyesen 1868—74 közt az ott lakó, de nem ott született vőlegények száma 14, ez 3%, a menyasszonyoké 5,9%. Ugyanekkor Letkésen a vőlegények közül 25%, a menyasszonyok közül 6,2% való máshova. Kisbeszűn szintén ez alatt a hat év alatt az ott lakó vőlegényeknek 40%-a, a menyasszonyoknak 6,6%-a nem helybeli születésű.

Van falu, melyben ezek a százalékok igen magasak! Vámosmikolán az 1869—83 közti 15 évet vizsgálva kiderül, hogy a vőlegényeknek, akik ott laknak 68,8%-a (!) nem ott született. A menyasszonyoknak ugyanekkor 40,9%-a. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az ott lakó, de nem ott született vőlegényeknek több, mint egyharmada nem magyar nyelvterületen vall szülőhelyének; a menyasszonyoknak meg egynegyede. Ez a hányad bizony nem hozhatott más magyar nyelvjárást a faluba. De ezeken kívül is sok az olyan távolabbi helységekből Vámosmikolába költöző, akiket térképeinken már nem lehetett bejelölni.

Többek közt ez is hozzájárul ahhoz, hogy Kemence és Ipolytölgyes között fontos nyelvjárási jelenséghatár-nyaláb húzódik.

A vidék idegen népei

Hogy a XVI. század elején sem beszélhetünk itt színmagyar lakosságról, arra már utaltam. Említettem a szlovákság bevándorlását is, sőt néhány adattal eredetibb lakóhelyüket is igyekeztem megmutatni. Most is főleg a magyarság és a szlovák népesség viszonyának a történetét szeretném vázolni az adott területen a XVIII. század elejétől napjainkig. Kiegészíteném ezt az itteni németiség történetének vázolásával.

A XVIII. század elején az északabbi területeken összezsúfolódott magyarsággal együtt az ott lakó szlovákság is megindult dél felé, az elpusztított községek felé. Ez a délebbre vonulás Balassagyarmattól délre egészen Vácig és Aszódig összefüggő, tekintélyes szlovák tömböt teremt (vö. SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza 136; Uő.: Magyar Művtört. IV, 124; továbbá éppígy BRANISLAV VARŠIK egyébként rendkívül túlzó, sovíniszta műve: Die slovakisch—magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten. Bratislava, 1940. 80). Nemzetiségi térképeim szemléltetik mind a szlovákság terjeszkedését, mind asszimilációjukat, visszaszorulásukat. Forrásaim: az 1715. és 1720. évi összeírás, valamint — ellenőrzésül — ACSÁDY ezekről szóló műve,

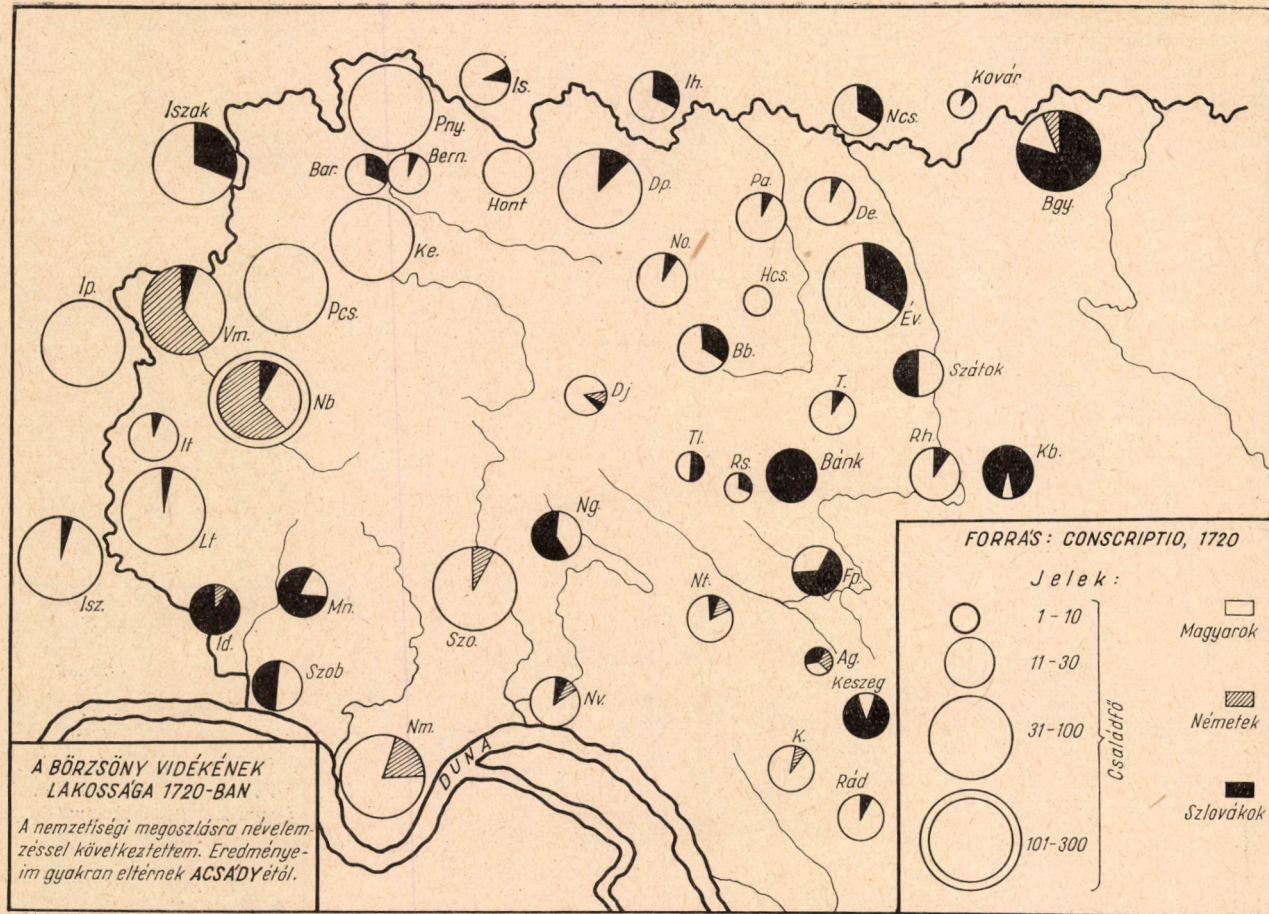
²⁰ Az ilyen párok formailag endogámok ugyan, de nyelvi szempontból nem. Ezért az előző számításaimban az ilyesfélét az exogámokhoz soroltam.

az 1773-i „Lexicon . . . locorum”, KORABINSZKY, Geographisch-historische und Produkten Lexikon von Ungarn. Pozsony, 1786., VÁLYI ANDRÁS, Magyarország leírása. Buda, 1796., FÉNYES ELEK, Magyarországnek mostani állapota 1836—40. Pest című művei, az 1900. és 1941. évi népszámlálás adatai. BALOGH PÁL munkáját (A népfajok Magyarországon. Bp., 1902.) aránylag nagy számú tévedése miatt csak ellenőrző anyagként használtam.

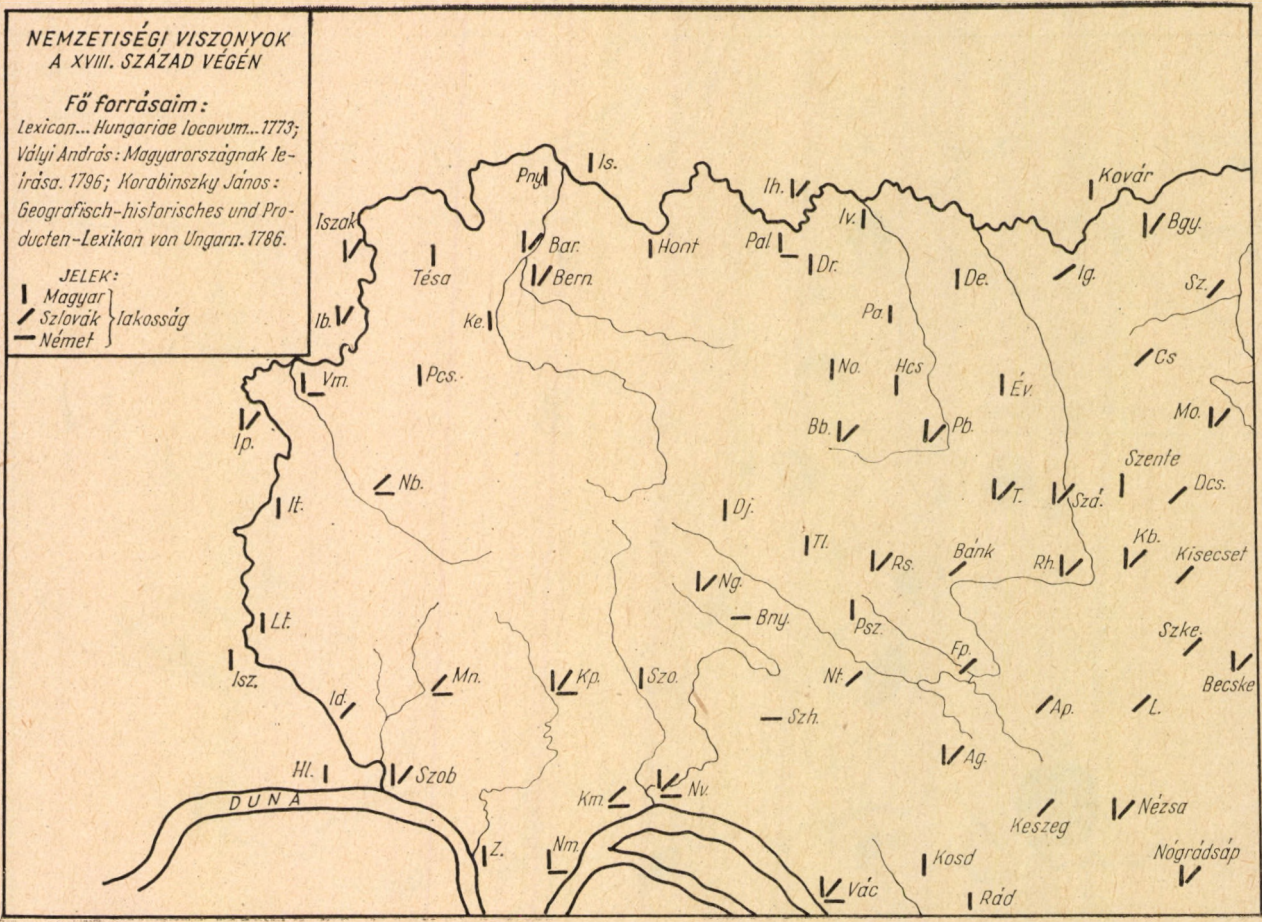
Amint a térképek is mutatják, az eredetileg tekintélyes szlovák tömb 1941-re ugyancsak elolvadt, bár némi politikai jellegű torzítást is számításba kell vennünk. Ez az asszimilációs folyamat (vö. BALOGH PÁL, A népfajok Magyarországon 479), melyet a XVIII. század utolsó negyedében tudatosodó magyar nacionalizmus tervszerűen is igyekezett szinte 1945-ig elősegíteni (SZABÓ ISTVÁN: MagyMűvtört. IV, 135—6), része annak a nagy folyamatnak, melynek eredményeképp a Kárpátmedence 1780—90 közti 37—40%-nyi magyarsága a beolvadókkal 54,5%-ra növekedett (vö. SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza 210, 229 kk.).

De bízhatunk-e a statisztikák adataiban? A csehszlovák polgári szakemberek jelentős hányada, köztük az említett BRANISLAV VARŠÍK is, nagyon bizalmatlan a magyar, főként pedig az újabb magyar statisztikákkal szemben: a polgári magyar szerzők éppígy vádolják elfogultsággal az 1918—39 között készült csehszlovák statisztikákat. Vitathatatlan, hogy a burzsoá nacionalizmus mindkét oldalon okozott szándékos, vagy fél-szándékos torzításokat, és úgy vélem, nem nagyobbakat magyar, mint csehszlovák részről. De nemcsak ezt kell az ádatok ingadozásában látnunk! A nemzet általában a polgári társadalmi renddel egy időben erősödik meg, alakul ki végleges formájúvá. De a nemzeti öntudat, a nemzeti hovatarozás tudata egyáltalán nem terjed ki az egész népre a feudálkapitalista és kapitalista korban. Balassagyarmattól délre a XVIII. században hatalmas kétnyelvű népesség lehetett, amely szinte pillanatnyi benyomások alapján vallotta magát hol magyarnak, hol szlováknak. Nemcsak haza: mindenkire kiterjedő n e m z e t is csak ott van, ahol mindenkire kiterjedő j o g is van! A XIX. század elején helyesen jegyezte meg SZEDER FÁBIÁN, hogy a népszámlálás nagy akadályja a szüntelen megmagyarosodás, elnémetesedés, eltótosodás: „. . . nálunk a lakhely' változtatásával a' nyelv, sőt vezeték név is változván és . . . az onokák őseiktől eifajulván, olly nemzetűeknek tartatnak, mint a' milylyennek nyelvén szóllanak” (TudGyűjt. 1835. 2. füzet 39).

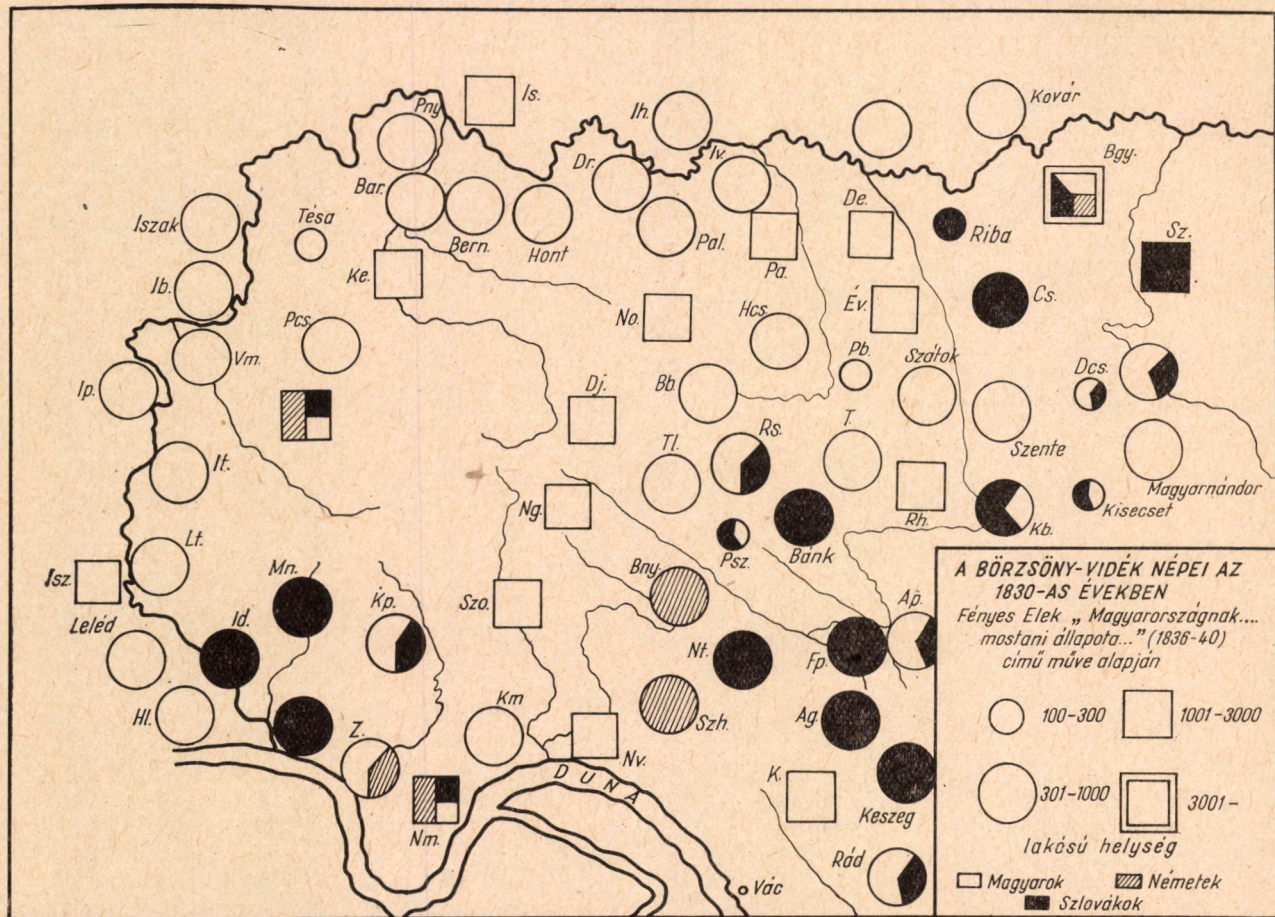
A régi nagybörzsönyi németiség mellé a török uralom megszűnte után új német lakosság is érkezik mind oda, mind más helységekre. V á c r a már 1689 után jönnek (vö. TRAGOR IGNÁC, Vác története. Vác, 1927. 72; AJTAY JÓZSEF, BpSzle 1904., 331. sz. 65: nemcsak németek, de szerbek is), s a XVIII. század első felében már egész német városrész alakul ki. Berkenyére a váci püspök telepít 1718-ban németeket. Ezekből népesül be részben a XVIII. század közepén épült, új Szendehely és Katalin-puszta. Balassagyarmaton is van ekkor még német kisebbség; sok német települ be a XVIII. században Nagy- és Kismarosra és Zebegényre, Palánkra és Vámosmikolára, kisebb csoportok Diósjenőre és Szokolyára. 1944-ig nagyon sok asszimilálódott, csak Nagybörzsönyben Berkenyén és Szendehelyen maradtak jelentősebb számban, de például Szendehelyen is erős magyar kisebbség keletkezett. 1945 után a németek kitelepítése erősen csökkentette számukat e területen is. Ugyancsak csökkent a nyelvüket még őrző szlovákok száma is, mert egy részük áttelepült a csehszlovák felvidékre. Onnan viszont az 1945 után ideiglenesen fellángoló

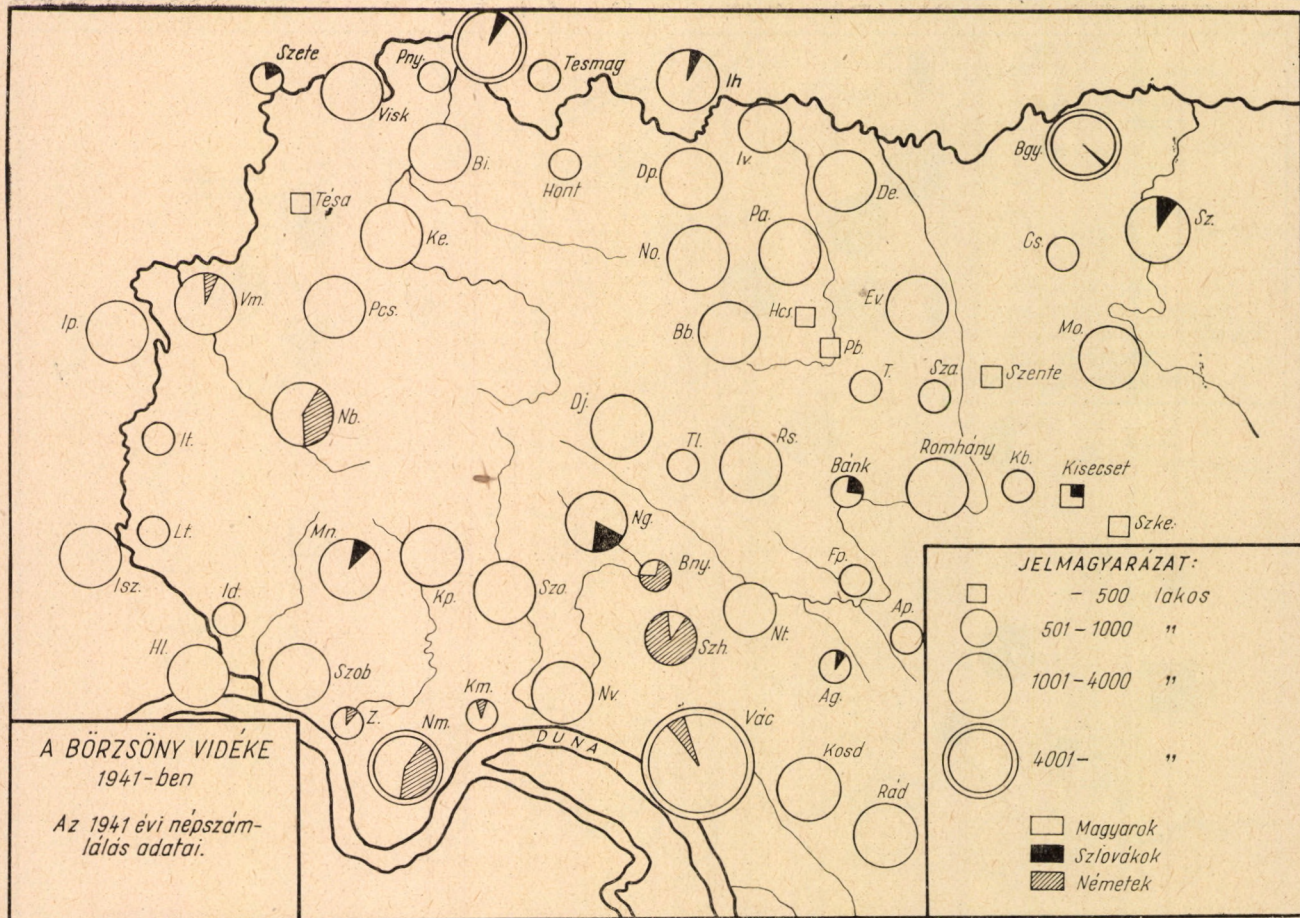
11. ábra

12. ábra

13. ábra

14. ábra

cséh és szlovák burzsoá nacionalizmus számos magyart dobott át a határon, akik közül sokan itt találtak új otthonot. Mindezek a változások nyelvi hatással is járhattak.

A nemzetiségi viszonyok történetének részletesebb taglalásába nem érdemes belemennünk. Sem a rendelkezésünkre álló adatok (1715., 1720. összeírás, 1773-i „Lexicon locorum...”, stb.), sem a családnévek elemzése nem ad biztos részleteredményeket. A családnév-elemzés különben épp e területen rendkívül félrevezető eredményeket is hozhat, mint arra legutóbb nálunk SIPOS ISTVÁN is rámutatott (Geschichte der slovakischen Mundarten des Bükk-Gebirges 45, 55).

Politikai, egyház és gazdasági (birtok-) határok

Mint ismeretes, a nyelvi, nyelvjárási differenciálódást elősegítik a tartósabb politikai, gazdasági és kulturális határvonalak (BÁRCZI: MNy. XLV, 231; Bev.¹ 24—7; SCHWARTZ, Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba 8—9).

Nem tárgyaljuk itt a török idők állandóan változó határait. Talán csak azt lenne érdemes megemlíteni, hogy az aránylag hosszabb időn át fennálló nógrádi szandzsák határa északon általában az Ipoly volt, kelet felé pedig a Kosd, Kéthodony, Balassagyarmat vonal (vö. MAKKAJ: i. h. 57). Nyugat felé a Szob és Hont közt húzható vonal (FEKETE, Esztergomi szandzsák).

A megyehatárok azonban bizonyos mértékig már befolyásolhatják a nyelvi fejlődést, hiszen a Hont és Nógrád megyei közigazgatás képviselői bizonyára a palóc regionális (táji) köznyelvet beszélhették (hiszen származásuk ide kötötte őket nyelvileg) a XVIII. században. Ez a rétegenyelv pedig sokkal közelebb állhatott e nyelvjáráshoz, mint — mondjuk — a Pest megyei nemesi, honoratori táji színezetű köznyelv. Ezért bizonyos fokig konzerválólag hatott a nyelvjárásra.

Igaz, a megyehatárok idők folyamán némileg módosultak. V á c 1686-ig Nógrád megyéhez tartozott, csak akkor csatolták Pest megyéhez (MAKKAJ: i. h. 39, térkép, Révai Lexikon), ennek azonban nem lehetett nyelvi hatása, mert a város továbbra is gazdasági és egyházi kapcsolatban maradt „Kis-Nógráddal” (l. később). Kisoroszi (a Szentendrei-szigeten) viszont még a XVIII. század végén is Nógrád megyéhez tartozott. Hont megye ez időben kisebb volt, mint az 1900-as években, mert Korpona és vidéke Zólyom megyéhez kapcsolódott.

Vallásilag az Ipoly-völgyben a katolikusok részint Esztergomtól függenek, részint a váci püspökségtől. A váci püspök fennhatósága alatt állt az ún. Kis-Nógrád. Határa Nógrádverőce, Szokolya, Diósjenő, Borsosberény, Horpács, Szátok, Sente, Debercsény, Magyarnándor stb. faluktól északra húzódik; így volt ez nagyjából már a török idők előtt is (vö. SZARKA GYULA, A váci egyházmegye történeti földrajza. Vác, 1940. 5 stb.).

Bár nem feltétlenül és nem mindig, de a leányegyházakat, filiákat olykor nemesak erős kulturális érintkezés, hanem nagymérvű összeházasodás is az anyaegyházukhoz fűzi. Így például Kemencét erősebben kapcsolja filiáihoz (Bernece, Baráti) az, hogy az 1730—49-i években, az anyaegyházban különböző községekből származók között megkötött házasságok 44,8%-a, az 1760—4 közötti öt évben 45,8%-a, 1856—9 közt 37%-a a három községből származók összeházasodása volt. Ez az összes pároknak 19,4, 17,5, illetve 12,3%-a.

Persze, közrejátszott itt az is, hogy a három falu egymáshoz viszonylag közel van, és a lakosság életmódja is hasonló (erdei munka).

Máshol ezek a számok jóval alacsonyabbak. Drégelypalánkon (filiák: Hídvég, Vecse és Hont) az anyaegyház és a filiák közti összeházasodás 1809—25 között 21,5%-át tette ki a községek közötti házasságoknak, s ez az összes házasságkötéseknek csak 7,5%-a. Az Ipolytölgyes és leányegyházai (Letskés és Kiskeszzi) közti házasodás 1868—74 közt a faluk közötti házasságok 26,3%-át, az összes házasságok 13,9%-át éri el. A Borsosberény és filiái (Horpács, Pusztaberki) közti összeházasodásra rézzük meg az 1857—65 közti évek adatait: ekkor ez az összes párok 9,6%-a, a különböző falukból való új pároknak 22,6%-a volt.

Végül egy mai adat: Ipolytölgyesen ma is 9 letkési születésű asszony él, öt pedig Ipolykiskeszire való. Ipolytölgyestől alig van Letkésnél messzebb — más irányban — Vámosmikola. Mégis egyetlen onnan ide hozott asszony sem a községben. A három falu fekvése, lakosságának életmódja és vallása megegyezik: de Letkés még nemrég is Ipolytölgyes filiája volt, Vámosmikola pedig önálló plébánia.

Az anya- és a leányegyházak közti kapcsolat tehát feltétlenül figyelembe veendő a községek közti — nyelvi — érintkezés vizsgálatakor.

A református falukat egyháziilag a drégelypalánki egyházmegye egyesíti a XVII. század közepére. Ekkor a következő községek tartoznak ide: Losonc, Nagymaros, Szokolya, Palánk, Perőcsény, Szob, Helemba, Garamkövesd, Ipolybél, Ipolypásztó, Balassagyarmat, Fülek, Nógrád, Diósjenő, Nagyoroszi, Rétság, Nőtincs, Nógrádverőce és valamelyik Petény. 1740-re ezek közül már csak a losonci, ipolypásztói, perőcsényi, szokolyai és diósjenői gyülekezet él. A türelmi rendelet támasztja fel aztán a gyülekezeteket Nógrádverőcén, Nagymaroson és Pilismaróton (vö. ESZE TAMÁS: Egyháztörténet II, 234—59). A drégelypalánki egyházmegye határain kívül esik a kisváci, kosdi és rádi gyülekezet.

Nyelvileg jelentős tény, hogy a református községek iskolamestereiket, lelkészeiket általában a losonci református főgimnáziumban végzettek közül kapták.

Egyéb vallási felekezetnek az itt lakó magyarság életében nincs jelentősége. Az evangélikusok általában szlovákok, legfeljebb a legújabb időkben megmagyarosultak. Maga a vallási elkülönülés — főleg azért, hogy az összeházasodást akadályozza — máshol is, itt is ok a nyelvjárási elkülönülésre. A perőcsényi reformátusok nyelve erősen eltér a közeli Kemence és Bernecebaráti nyelvtől, viszont több közös vonása van a sokkal távolabbi Szokolya és Diósjenő nyelvjáráásával.

A feudalizmus korában határoknak, gazdasági határoknak számítanak a birtokhatárok.²¹ A birtokok közül a legállandóbbak az esztergomi érseki és a főkapitáni, valamint a váci püspöki uradalmak voltak. Legrégibb a váci püspöki birtoktest (Vác, Verőce, Cselóte, Berkenye, Kosd, Penc, Sáp, Szendehely, Galgaguta), mely a XI. században kezd kialakulni. A XIII. században lesz a püspökségé Nógrád, azután Szátok és (Tót-) Tereske egy része. — A primás birtokairól e területen a XIII. századtól kezdve vannak adataink. Első szerzeménynek Érsekvadkert, Nagyborzsöny Kemence és Bernece látszik. —

²¹ A birtokviszonyokra lásd: Nógrád vármegye. Szerk. BOROVSKY; Hont vármegye. Szerk. UŐ.; MAKKAJ: i. h. 37, 40, 54 stb.

15. ábra

Nógrád megyének az Ipoly, a Galga és a Feketevíz közti többi része az Árpádok korában királyi birtok lehetett. — A XV. században az érsek, Zsigmond és Albert (1438.) idejében megszerzi Patakot, Dejtárt, Drégelyt és Hugyagot. A török időkben földesúri jogait csak olykor-olykor gyakorolhatta, de a XVII. század végétől folyamatosan egy birtoktestbe, a drégelypalánki uradalomba tartoztak a felsorolt falvak egészen 1848-ig, sőt szinte 1945-ig. Az érseké volt ezeken kívül a XVIII. század elején e területen Felsősipék, Bajta, Baráti, Garamkövesd, Leléd, Kisölyved, Füzesgyarmat, Ipolyhídvég, Páld, Szete (sőt ez utóbbi már 1648-ban is).

Az esztergomi főkáptalan birtokairól is főleg XIII. századi oklevelekből szerzünk először tudomást. Királyi adomány Ipolyság (1231: később a rozsnyói püspöké lesz), valamint Ebed (IV. Béla kora). Ekkor szerzi meg a káptalan Szebellébet (1232), Gyerket (1263), Füzesgyarmatot (1275), Ipolydamásdot (1277, majd végleg 1323-ban). Később Páldot, Bernecét (részben; 1468, 1507) és 1527-ben zálogképpen Szobot, Helembát, Letkést és Ipolytölgyest, valamint Alsó- és Felsőnyéket. Három év múlva Inámot, Szátokot és részben Csesztvét. — A XVIII. század elejétől az esztergomi főkáptalan a következő falukban volt földesúr: Baráti, Gyerk, Helemba, Ipolydamásd, Ipolytölgyes, Ipolykiskeszi, Letkés, Németi és Szob.

Sokkal újabb alakulás az ipolypásztói Eszterházy-uradalom. A török kiűzése után lett a családé a névadó Ipolypásztó és Garamkissalló, a XVIII. század első felében Alsófegyvernek, Ipolyszakállós, Peröcsény és Szokolya; Diósjenő a század közepétől.

A hosszabb életű határvonalak közül a drégelypalánki primási uradalom és az Ipoly alsó folyásvidékén fekvő főkáptalani birtoktest határai okozhattak a birtokon belül egységesedést, a birtokon kívül nyelvi elkülönülést. Azonban ezt még behatóbban meg kell vizsgálni.

Az iskolázás

A nyelvjárás történetét a nemzeti nyelv korában az iskola is befolyásolja. SZABÓ ISTVÁN (TudGyűjt. 1837. 1. füzet 45—7) már a múlt század első felében felhívja a figyelmet arra, hogy a köznyelv az iskola, az egyház, a nyomtatott könyv révén behatol a nyelvjárásba, ebben az esetben a Karancs vidéki palócba; konkrét példát is ad: az *l* a rövid szavakban a szó vagy szótag végén nem esik ki mindig a Karancs vidékén.

Iskolák ugyan már a XIV. században voltak területünkön (például Balassagyarmaton, Vadkerten; vö. KOMLÓSSY, Az Esztergom főegyházmegyei római katolikusok iskolák története. Esztergom, 1896. 75, 80), de nagyobb nyelvi hatásuk ekkor még nem lehetett. A XVI. században, mikor ez a terület is a magyarság élet-halálharcának színhelyévé vált, a kultúra északabra szorult. Nem hinném, hogy Oláh Miklós érsek rendelkezése (1560.), mely szerint minden plébánia mellett iskolamesternek kell működnie, itt — néhány kivételt nem tekintve — megvalósulhatott volna (FRANKL [FRANKÓI] VILMOS, Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873. 5, 16). — A már 1397-ben működő esztergomi főkáptalani iskola 1543-ban kénytelen átköltözni a távoli Nagyszombatba. Vannak ugyan protestáns iskolák Bakabányán (1565-től), Besztercebányán (1523-tól), Breznóbányán (1560 körül), Hodrusbányán (1576-tól), Korponán (1570-től) és Selmecen (1540-től), de ezekben

mind német—latin nevű (Brezsnóbányán szlovák nevű) tanítók és tanárok oktatnak, akiknek anyanyelve is bizonyára német, illetőleg szlovák (vö. FRANKL, i. m. 68. stb.). Csupán az 1594-ben már működő gyöngyösi és a más helyen is említett, előbb csak elemi fokú (1608-tól), majd középfokú losonci iskola mutatkozik magyar jellegűnek ezekben az években (vö. uo.; MOLNÁR ALADÁR, A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp., 1881. 463). A XVIII. század elején megalakuló alsófokú iskolák közt — a nemzetiségi viszonyok változásainak megfelelően — sok a szlovák nyelvű, például a nógrádi evangélikus iskola (saját gyűjtésem) vagy a balassagyarmati katolikus iskola (1746—1834 közt teljesen szlovák tanítási nyelvű, vö. KOMLÓSSY i. m. 75).

Az 1770/71. évi összeírás szerint Nógrád megyében összesen 148 iskola volt. Ebből 59 evangélikus, tehát szinte biztosan nem magyar, hanem német és szlovák tanítási nyelvű. Hont megyében ugyanekkor 65 iskolát írtak össze. Szinte kivétel nélkül katolikusok. Bár a Nógrád megyei 148 iskola elég nagy számnak tűnik, mindjárt más lesz a kép, ha számításba vesszük, hogy ebből 60-ban a tanulók száma nem éri el a tízet sem (FINÁCZY, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp., 1889. I, 235, 237, 248).

A Ratio Educationis tanügyi rendelkezései, melyek Nógrád és Hont megyét a nagyobbára nemzetiségi jellegű besztercebányai tankerülethez, tanfelügyelőséghez csatolták, nem erősítették az akkor alakuló köz- és irodalmi nyelvünk hatását ezen a területen. ROSENBACHER FERENC Besztercebányán 1792-ben megjelenő iskolai magyar nyelvtanában (Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica) jónéhány erősen nyelvjárásias magyarságú szóalak található, például: *magyaról*, *Magyaról*, *Firfiak*, *Kermecz* (hn.), *Nyöllök* 'cresco', *nyöll* 'crescit', *Ólyom* stb.

Vizsgáljuk most meg, kik tanítottak a múltban a Börzsöny-vidék alsó fokú falusi iskoláiban? Iskolamester fogadására 1560-tól kezdve a XIX. század elejéig, mint iskolai előljáróság, a parochus volt hivatott. A katolikus és evangélikus lelkészek aztán onnan vették tanítóikat, kántoraikat, jegyzőiket, ahonnan épp kaphatták (vö. FRANKL i. m. 5, 16; FINÁCZY i. m. I, 241). A reformátusok a drégelypalánki egyházmegyében általában a losonci református középiskolából fogadtak rektort (l. Drégelypalánki egyházmegye levéltára, Ráday lt.). Ezzel mintegy követték a Debrecen és Sárospatak vidékén kialakult szokást: a debreceni és sárospataki nagy iskolák hatása alatt álló alsó fokú református iskolák az anyaintézetek osztályaiból szerződtettek iskolamestert (vö. FINÁCZY: i. h.). Egyébként a losonci református iskola 1608-ban még csak alsó fokú, de külör fiú- és lányosztállyal. A XVIII. század elején már középiskolai jellegű (vö. MOLNÁR ALADÁR i. m. 463). A falusi iskolamestereknek a műveltsége egészen a XVIII. század végéig rendkívül eltérő lehetett. Egyik-másik épp csak írni-olvasni tudott, azelőtt kiszolgált katona vagy iparos volt. Volt, aki csak a „minor parvát”, vagy „maior parvát” végezte, volt, aki eljutott a középiskola legfelső osztályába is. A tanítók szakképzésére egészen a Ratio Educationis-ig semmiféle intézmény sem volt hazánkban (FINÁCZY i. m. I, 241, 276). Bár a Ratio Educationis az alsó fokú oktatással meglehetősen mostohán bánt, mégis ekkor már intézkednek a tanító képzésről: a tanítójelölteknek, sőt a már alkalmazott, kiképzetlen tanítóknak is az akkor alakult központi nemzeti iskolákban 4—5 hónapos tanfolyamokon kellett volna ezek szerint résztvenniük, melyeken nyelveket, rajzot, zenét és módszertant tanulhattak. Noha ezek a központi nemzeti iskolák 1780-ra

már létrejöttek, az állásban levő tanítók nemigen jelentkeztek a tanfolyamokra (FINÁCZY i. m. II, 280, 290, 303—4).

A tanítók—jegyzők gyakran egy időben több közeli helységben is feltűnnek vidékünkön. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy több falu közösen fizetett egy iskolamestert (rendszerint az anya- és leányegyházak, vö. FRANKL i. m. 5, 16). De néhol az is lehetséges, hogy az illető igyekezett a közelben jobb feltételekkel elhelyezkedni. Lássunk néhány példát saját levéltári gyűjtésemből (ezt nem jelölöm meg külön a továbbiakban) és KOMLÓSSY idézett művéből: *Molnár Albert*: Dejtár és Érsekvadkert 1716.; *Valkó András*: iskolamester Dejtáron 1728., jegyző Érsekvadkertben 1737.; *Szarka Ferenc*: Pereszlény 1800—12. (KOMLÓSSY i. m. 136), Dejtár 1816., 1818—20. (KOMLÓSSY i. m. 81; rossz olvasat: *Azarka Ferenc*); *Istvánffy Benjámín*: Bernecebaráti 1760—80. (KOMLÓSSY i. m. 134), Letkés 1786—91., 1798—1800. (KOMLÓSSY i. m. 140).

Mint már a tanítók képzettségéről szólva említettem, nem volt kivételes eset, hogy jobbágyi sorból emelkedett valaki jegyzővé, iskolamesterré. Ha az illető megmaradt eredeti lakóhelyén, ez azt jelenti, hogy faluja nyelvét nem érte általa más nyelvjárás hatása. Lássunk erre vonatkozó példákat is: Szetén a *Király* jobbágy-családnév folytonosságát 1602-től kezdve kimutathatom, ugyanott 1796—1834 közt *Király János* az iskolamester (KOMLÓSSY i. m. 137). Ipolytölgyesen a *Fazekas* ~ *Fazikas* jobbágy-családnév 1570-től századunk elejéig folyamatosan megtalálható, ugyanott 1707—64 közt *Fazekas Simon* a tanító (KOMLÓSSY i. m. 139). Letkésen a *Szőgyén* ~ *Szőgyéni* jobbágy-családnév 1720-tól adatolható. 1735—42 közt *Szőgyén Mihály* ott az iskolamester (KOMLÓSSY i. m. 140). A *Vass* jobbágy-családnév Ipolyszalkán már 1601—2 közt feltűnik két dézsmajegyzékben is. Bár folyamatoságát adatok, névjegyzékek hiánya miatt nem igazolhatom, 1754—79 közt *Vass Ferenc* a falu tanítója (KOMLÓSSY i. m. 149). Érsekvadkertben 1702-ben is, 1731-ben is feltűnik az extraneusok közt a *Krizsán* családnév: Ipolyhídvégen 1737-ben *Krisztyány* [!] *György* a rektor, Érsekvadkertben 1787-ben *Krisztyán György* a jegyző. Stb.

Nagyon sok jel mutat arra, hogy a tanítói állás „családban maradt”, nemzedékek folytatták ezt a hivatást, tanító-dinasztiák alakultak ki. Ezek a helyben lakó tanítócsaládok sem segíthették elő a nyelvjáráskeveredést vagy a nyelvi norma erősebb behatolását. Példák: *Csáby János* Patakon jegyző és iskolamester 1741-ben; egy másik *Csáby János* ugyanott tanító 1787—1818 közt (KOMLÓSSY i. m. 81). *Cselka János* Letkésen iskolamester 1804—48 közt (KOMLÓSSY i. m. 140), jegyző 1822-ben ugyanott; *Cselka Károly* Vámosmikolán iskolamester 1801—49 közt (KOMLÓSSY i. m. 141). *Gabnai János* 30 évig tanít Helembán a XVIII. század végén, ugyanott jegyző 1803-ban; *Gabnai Mihály* a közeli Ipolydamásdon tanító a XIX. század elején (KOMLÓSSY i. m. 150). *Galgóczi István* iskolamester és jegyző Szentén 1760—96 közt; *Galgóczi Mihály* iskolamester Dejtáron 1789—1818 közt (KOMLÓSSY i. m. 81, 137); egy *Galgóczi Mihály* Letkésen jegyző (1799—1800). *Haydin Péter* Ipolytölgyesen tanít 1799—1812 közt, *Haydin Lajos* Letkésen 1848—65 közt (KOMLÓSSY i. m. 139, 140). Egy *Hayden Gergely* nevű főerdész Diósjenőn találtam 1835-ben. A *Krisztyányokról* fentebb már szoltam. A már szintén említett *Valkó András* Dejtáron 1728-ban mint iskolamester, Vadkertben 1737-ben mint jegyző szerepel; *Valkó Endre* 1800—12 közt Kemencén tanító (KOMLÓSSY i. m. 132).

Bár adataimban igyekeztem olyan családneveket idézni, melyek kisebb elterjedtségük miatt kevésbé minősíthetők véletlennek, magam is tudom, hogy egyrészt az ilyen egyezés nem megdönthetetlen bizonyíték a család azonosságára, másrészt adataim a vidék tanítóinak nem túl nagy hányadát fogják csak össze.

Az mégis kétségtelen, hogy a tanítók egy része itt is jobbágyorsból emelkedik ki, és megmarad falujában vagy ahhoz közel. Más részük vándorol ugyan, de aránylag nem nagy távolságra: ezek nyelve bizonyára összeötvözi területünk községeinek a nyelvjárását. Bár nyilván vannak távolabbról idekerült tanítók is, de kétségtelenül sokkal kisebb számban, mint a papok közt kimutatható messzebből ideköltözők, hiszen az iskolamestereket családi kapcsolataik, ismeretségük, pártfogóik, esetleges kisebb ingatlanai inkább helyhezkötik, mint a papságot, főképpen a katolikus papságot. A műveltségükről mondottak azt valószínűsítik, hogy a nyelvjárásiaságtól sem beszédükben, sem írásukban nem tudnak egészen megszabadulni.

A közigazgatási tisztviselők

Amit a tanítókra mondtam, az szinte teljes egészében vonatkozik a falusi jegyzőkre is. Az állandó átvonulásoktól, gyarmati és feudális kizsákmányolástól egyaránt megnyomorított nép nem bírja külön iskolamester és külön jegyző fizetését, eltartását: a XVII—XVIII. századra a jegyzői, tanítói és kántori hivatás szinte teljesen egybeolvad (vö. FINÁCZY i. m. I, 241). Fináczy számításai szerint az 1770/71-ben hazánkban összeírt 2800 iskolamester közül legalább 2000-nek kellett egyúttal jegyzői teendőket is végeznie (uo. 240—1), úgyannyrá, hogy a *notarius* és a *ludimagister* szó jelentése teljesen egybeolvad, mindkettőt használgák a másik eredeti jelentésében. Hiába tiltja el a Ratio Educationis (1777.) a tanítókat a hivatásukhoz nem méltó mellékfoglalkozásoktól, többek között a jegyzőségtől (FINÁCZY i. m. II, 278). KOVÁCS MÁRK még 1847-ben is a jegyző hármasköréről, a jegyzői, az iskolai és a templomi munkájáról értekezik (Falusi tisztújítás. Győr, 1847. 50). A jegyzőt ott, ahol munkája független az iskolától, a bírák, esküdtek fogadják, a jegyző a falusi bíró alárendeltje, jobbkeze. Szerződéses viszonyban van a faluval (KOVÁCS MÁRK i. m. 50, 59). Ahol pedig a jegyzői és iskolamesteri állás összeolvad, ott már nem a nép joga a jegyzőválasztás, és nem is évente történik, hiszen, amint már említettem, az iskola ügyei a parochusra, a falu papjára tartoznak (vö. KOVÁCS MÁRK i. m. 59). Mivel területünkön — a legnagyobb lélekszámú helységek kivételével — önálló jegyzők nem voltak; nyelvileg úgy kell őket megítélni, mint az iskolamestereket.

A megyei közigazgatási tisztségeket természetesen csak nemesek viselhették egészen 1848-ig. A megyei tisztségviselők műveltségi színvonala meglehetősen egyenetlen volt. Sem a három évente választott „officialis”-ok (alispán: vicecomes; másodalispán: substitutus vicecomes, subvicecomes; fő- és alszolgabírák: iudices nobilium, iudlium; esküdt ümökök: iurati assessores, iurassores), sem a főispán által kinevezett táblabírák (iudices tabulae, extraordinarii assessores) nem voltak kötelezve arra egészen a XIX. század elejéig, hogy elméleti és gyakorlati jogi tudásukat bármiképpen is igazolják (MEZNERICS IVÁN, A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században. Bp., 1933. 14).

A megyék járásai (processus) egyenként 2—3 kerületre (circuli) oszlanak. Minden kerületnek megvan a maga szolgabírája és esküdtje. Járásonként a rangidős, a főszolgabíró (supremus iudlium) felel az egész járásra, az alszolgabírák csak a saját kerületükre (MEZNERICS i. m. 10—2). Megfigyelésem szerint Nógrád megyében a szolgabírót, vagy esküdt ülnököt abba a járásba és sokszor abba a kerületbe helyezik megválasztása után, ahol birtoka, állandó lakhelye (kúriája) van. Ez a tény a XVIII. század aránylag keveset mozgó falusi középnemességénél azt jelenti nyelvilag, hogy a nyelvi norma nehezen hat rájuk, sőt saját nyelvjárásukat többé-kevésbé megőrzik. Ne felejtjük el, hogy ebben a korban igen sok középiskolában szigorúan megtiltották a magyar nyelv használatát, hogy a latint a diákok minél hamarabb elsajátítsák. — GÁTI ISTVÁN 1815-ben azt mondja, hogy „A' köznép dialectusa a' magyar hazában tsak nem annyi, mint a' Vármegyék száma” (Elmélkedés a magyar dialectusról . . . Jutalomfeleletek. Pest, 1821. II/4. rész 18). Azt hiszem, nemcsak a köznép, hanem — ahogy GÁTI idézett művében nevezi — „az írástudók dialectusa” is mutatott megyénként eltérő sajátságot éppen a nyelvi differenciációt, elkülönülést segítő említett körülmények miatt.

Néhány hangtani jelenség településtörténeti megvilágításban

1. Területi nyelvjárástörténet.

A nyelvjárástörténetnek DEME (Nyatlfunk. 291—2) két főtípusát különbözteti meg. Az egyik tanulmányág egy-egy nyelvjárástípus történetének vizsgálata helyhez kötés nélkül. A másik — ez az általam választott diszciplína — egy meghatározott terület nyelvjárásának vagy nyelvjárásainak a története. A két vizsgálati ág közt sok „átfedés” mutatkozik, de persze nem azonosak. Ugyanis egy helyen is élhet több nyelvjárástípus akár szinkron, akár diakron, akár mindkét módon. Ennek az együttélésnek az okait csak részben hámozhatjuk ki a nyelv belső történetéből és nyelvészeti módszerekkel. A szilárd felelethez szükséges a nyelv külső történetének, így a településtörténetnek a segítsége is.

Hogyan tükröződnek településtörténeti tények a Börzsöny-vidék palóc nyelvjárásainak hangtörténetében? Az alábbiakban e terület magánhangzóinak hangtörténetével foglalkozó nagy terjedelmű kézirat munkámnak csak néhány eredményét közlöm, és a feldolgozott adatok tengeréből is csak ízelítőt adhatok. Módszerem ismertetésére meg éppenséggel nem térhetek ki.

2. A folytonosság.

Számszerűleg is igazoltam, hogy a magyar törzslakosságnak meglehetősen nagy hányada a tárgyalt kor elejétől, a XVI. századtól itt él, vagyis megvan a lehetőség arra, hogy a vidék fő nyelvjárástípusainak története nagyobb törés nélkül vezessen a középkorból napjainkig. Igen nagy — bár a keletkezési hely megállapításán kívül csak kevés más adattal lokalizált — nyelvemlékanyagom alapján a Börzsöny-vidék nyelvjárásainak sok hangtani jelenségéről is kimutatható a XVI—XVII. századtól napjainkig tartó folytonosság. Ezt a folytonosságot leginkább csak a rohamosan terjedő köznyelvűsödés szakítja meg. Lássunk néhány jelenséget a magánhangzók megterheltségének köréből!

a) Szóvégi nyílt *ó*-zás. — Ma mind a szótőben, mind az *ú* melléknév-képzőben közepesen erős, de nyugat felé ritkul. Nincs meg Vácon. Adatok: Isz.: *búcsó*, *ocsó*, *savanyó* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 6); Pa.: *ocsó*, *sáványó*, *válló* (NyA.); It.: *kētāgó* (NyA.); a nyelvemlékekben: Nm. 1588: *bwczott* 'búcsút'; Kékkő 1554: *buchoth* 'ua.'; Sz. 1772: *gyanosag*; De. 1750: *gyanoságért*; Dp. 1731: *Két Lovó*; Ih. 1777: *egy Lovó*; Bátorfalu 1645: *Eleő haso* 'előhasú' stb.

b) Szóvégi nyílt *ő*-zás. — Mind szótőben, mind az *-ű* melléknévképző helyén elterjedt. Például: It. és Ke.: *gyűrő*, Pa. és Tl.: *gyűrő* (NyA.); Vác: *gyűrő* (NyF. 10. sz. 13, 16); Szelény környéke 1610: *Gűrő* 'gyűrűm'; Sz. 1772: *Gyűrőt*, *Gyűrő*; Bb. 1777: *Gyűrő váltás*; Vác 1753: *Gyűrőimet* | It.: *késérő*, Ke.: *késérő*, Pa., Tl., Csáb: *késérő* (NyA.); No. 1615–17 közt: *kesserőszegimet* [!]; Iszak. 1626: *Kesserő* (ott élő jobbágy családneve); Szob 1776: *Kesserőséggel* | It.: *szinő*. Ke.: *szinő*. Pa.: *színyű*, Tl.: *szinő színő* (NyA.); Lt. 1779: *középszerő*; Ip. 1674: *nemíneő*; Sz. 1756: *teveledet esző* 'tévelyedett eszű'; stb.

c) Zárt *o*-zás. — Mind ma, mind a múltban elterjedt a szó ~ *szava* tőtípus *v*-s alakjaiban: Isz.: *szovát*, *szovába* (RADVÁNYI, Az ipolyszalkai nyj. 6, 24); Pcs.: *jova*, *hovas* (saját gyűjtésem); Kóvár: *jova*, *jo vit* (Nyr. XVI, 426, 476); Vác: *hovas*, *jova*, *szova* (NyF. 10. sz. 11, 29); Dp. 1732: *szovát*, 1654: *jovai*; Év. 1579: *Jovajval*; Vác: 1785: *Hovának*, *szovait*. — Hangsúlytalan szótagban ma is, a múltban is gyakori bizonyos formánsok előtt, meghatározott alaktani helyzetben: Pa., Tl., Nógrádmarcali, Csáb: *mondónak* ~ Ke.: *mondának*, It.: *mondanak* (NyA.); Vm. 1771: *maradgjonak*; No. 1617: *kj giomlalogionak*; Ng. 1667: *alkugyonak*, *agyonak* | Isz.: *fákot*, *adókot*, *magamot* (RADVÁNYI, Az ipolyszalkai nyj. 6); Tesmag: *kapumot* (Nyr. VIII, 429); Vác. *házakot*, *lábamot* (NyF. 10. sz. 12). A nyelvemlékekben számtalan adat egészen a XVI. századig visszamenőleg.

d) Hangsúlyos zárt *u*-zás. — Meglehetősen erős mind ma, mind a nyelvemlékek tanúsága szerint a múltban, például: Ke., Pa., Tl., Nógrádmarcali, Csáb: *bugár*, It.: *bugár* (NyA.); Vác 1769: *bugár* | az egész területen: *bukor* (NyA., stb.); Bern. 1616: *Bukor* (helyi jobbágy családneve); Vác 1776: *bukorban* | Rh.: *burós* 'borús' (saját gyűjtésem); Ke. 1705: *megh burította*.

e) Zárt *i*-zás. — Bár az utóbbi 200 év alatt erősen visszaszorul, mégis bizonyos szavakban, végződésekből ma is általános. Ilyen a *-ség* képző: az egész területen *-síg* alakú (NyA., egyéb gyűjtések); számtalan nyelvemlékadat az egész területről, pl. Balassagyarmatról az 1781., az 1755., az 1637. és az 1636. évből. — Egy példa a hangsúlyos zárt *i*-zésre: It.: *kisz*, Tl.: *kisz* *kiszen* (NyA.); Vác: *kisz* (NyF. 10. sz. 13); It. 1799: *Kisz pinzen*; Dp. 1654: *kisz*; Vác 1769: *kiszitvén*.

f) Zárt-rövid *i*-zás. — Szótagzáró *n* és *ny* előtt az egész vidéken nagyon elterjedt: It., Tl., Nógrádmarcali: *széginy*, Ke.: *szēgī* ~ *széginy* ~ *széginká* (NyA.); Nyugat-Nógrád és Hont megye 1819: *széginy* (SZEDER: TudGyűjt. 1819. 6. füzet 29; a lokalizálásra l. TÖRÖK GÁBOR: Nyr. LXXXV, 87–91); Szob 1778: *szeginy*; It. 1776: *szeginy*; Ke. XVI. század vége: *zegin*; Bgy. 1630: *segin*; stb. Hogy rövid *i*-ről van szó az adatokban, azt a nyelvi norma hatásának megerősödése után, a XVIII. században számos túlkompenzálások forma bizonyítja: Ng. 1784: *Péncze* 'pince'; Pa. 1792: *Péntér*; stb.

Ugyanígy vezethetünk vissza mássalhangzó jelenségeket is a XVI–XVII. századba: pl. az *l* kiesését vagy a *d*, *l*, *n* és *t* palatalis közepső és felső nyelvállású magánhangzók előtti „palóc” palatalizációját.

A magánhangzók hangszínének a folytonosságára csak két jellegzetes példát említek:

g) Illabialis *á*-zás. — Ma a Börzsönytől délnyugatra fekvő és a református falvak kivételével az egész területen általános (NyA., stb.); a nyelvemlékekben ezt az illabialis hangszínű *á*-t gyakran jelölik *á*-val. Ennek alapján a jelenséget a XVII. századig vezethetjük vissza, de valószínű, hogy már a XVI. században, sőt még régebben megvolt, csak nem jelölték.

h) Labialis *ā*-zás. — A ma *á*-zó falukban a nemzeti nyelvi *á* helyén *ā*-t, *ā̄*-t, sőt *ǭ*-t ejtenek (NyA., NyF. 10. sz. stb.). Ahol a hangszín változása eljut az *ā* ~ *ǭ*fokig, ott a nyelvemlékekben feltűnnek *o*-val jelölt adatok, pl. Dp. 1654: *ighasogh*; Bb. 1744: *Urasógh*; Vác 1803: *Voczi* 'váci'; stb.

3. A törökvilág nyelvjárási következményei.

Noha a lakosság és vele a nyelvjárások folytonosságát a török pusztítás nem szakította meg teljesen, annak a ténynek, hogy a vidék másfél évszázadig hadszíntér volt, számos nyelvi következménye mutatható ki. Mivel a lakosság nagy hányada a harci események miatt igen gyakran vándorlásra kényszerült, a Börzsöny vidéke is keverőüstje lett sok nyelvjárási jelenségnek.

a) Labialis *ö*-zés. — Az Alföld és Dunántúl délibb részéről névtani vizsgálataim szerint (vö. 10—6) aránylag kevés menekülő jobbágy érkezett: az ide települőeknek körülbelül 10—15%-a. Az — akkoriban feltehetően *ö*-zó — egyéb területekről (Fejér és Komárom megye, Buda és Pest környéke) érkezőkkel együtt sem emelkedik ez a szám a 16—17% fölé. A XVII. századi balassagyarmati, nagyoroszi, nógrádi és váci nyelvemlékek túlnyomó része mégis feltűnően erősen *ö*-zó. A jelenség nemcsak a szótőben (*böcsül*, *pörpatvar*), hanem a végződés előtt és a végzésekben is igen erős. A névtani vizsgálat településtörténeti eredménye arra figyelmeztet, hogy ezt a jelenséget óvatosan értékeljük. Így a fent említett emlékek íróinak egy részéről kiderül, hogy déli származású. Ilyen például Foktői János református esperes Vácon és Sebesi (Caransebessi) János katolikus pap Nagyoroszi környékén. Mások nyelvében viszont palócós vonások is vannak. Ezért úgy látszik, hogy az erős labialis *ö*-zés nemcsak a déli származásúak nyelvében él, hanem átragadt a helyi írástudókra is. Vajon csak mint írásnorma („felföldizmus”: vö. Török GÁBOR: MNy. LVI, 216—19) hatott, vagy pedig beszélt jelenséggé is vált? Ha volt is valami kiejtésbeli háttere a Börzsöny vidékének írástudói közt, ott sem lehetett túl szilárd és elterjedt nyelvi vonás, a jobbágyok soraiban meg mégannyira sem. Tudniillik a török hódoltság megszűntével, a XVIII. század elején a tövéghangzókban és a végzésekben mutatkozó *ö*-zés egycsapásra eltűnik, és a szótővekben jelentkező is hirtelen megritkul. Ma a nemzeti nyelvénél erősebb labialis *ö*-zésnek nyoma is alig akad ezen a vidéken.

b) Jelenségek keveredése. — A XVI—XVII. század keverte meg itt az illabialis *i*-zést és a nyílt *ö*-zést (*pispek* ~ *pöspök*), valamint a délnyugati góci zárt *ü*-zést és az inkább északabbi illabialis *ë*-zést (*tübb* ~ *tëbb*). A nyelvemlékekből kiolvasható nagyon erős helyi ingadozásból mára általában a régiektől eltérő, a nemzeti nyelvit megközelítő alakok kerültek ki győztesen: nyelvemléki *kild* ~ *köld* > nyj. *küd* 'küld'. Néhány váltakozás most is él még, és utal a török pusztítás okozta nagy nyelvjáráskeveredésre: *hively* ~ *hövely*, *csitérték* ~ *csötörtök* (NyA.).

c) Hangsúlyos nyílt *ë*-zés. — A XVI–XVII. században ezen a tájon keletkezett nyelvmélekekben ritkaság a nyílt *ë*-zés. Lényegesen gyakoribb viszont az Ipolytól északra: Kékkőn, Kisterényben, Felsősztergályon, Beszterce-, Körmöc- és Selmesbányán. Tehát ott egy nyílt *ë*-zó folt lehetett. Az ott korán felbukkanó formák a Börzsöny vidékén csak a XVIII. században vagy még később jelennek meg: Körmöcbánya 1542: *egen*; Tl.: *ëgën* (saját gyűjtésem) | Kisterény 1634: *Estuan*; Hont és Nyugat-Nógrád megye 1819: *Estuán* (SZEDER: TudGyűjt. 1819. 6. füzet 31) | Besztercebánya 1542: *eth*; Pa.: *ëtt* 'itt' (NyA.); stb. Mindebből arra következtethetünk, hogy erre a területre a XVIII. században igen erős északról délre vándorlás hozta ezt a jelenséget.

4. Idegen népek és nyelvek hatása.

Bár a Börzsöny vidékének már a XVI. század előtt is voltak kis számban nem magyar anyanyelvű lakosai, az idegenek száma a XVIII. században szaporodott csak meg hirtelen. A szlovák és német községek a magyar falvakat több helyen elszigetelték egymástól, nyelvileg differenciáló hatásúak voltak. Másrészt e nemzetiségek nyelve mind hangtanilag, mind szókészletileg hatott a helyi magyar nyelvjárásokra.²²

a) Az elszigetelő hatás. — Vácot és a kis-nógrádi falukat számos kapocs kötötte össze. Egyházilag a katolikus Kis-Nógrád a váci püspökség területe. A váci püspök sok kis-nógrádi községnek a földesura is volt. 1686-ig maga Vác is Nógrád megyéhez tartozott. Ma mégis jelentős nyelvjárási eltérés van Vác és a tőle északra fekvő magyar községek közt. Bár a közigazgatási elkülönülés is elősegíthette ezt a differenciálódást, a fő okot én abban látom, hogy Vácot a magyar községektől a XVIII–XIX. században egy szlovák és német falvakból (Kismaros, Berkenye és Szendehely német, Nőtincs, Ósapárd, Felsőpetény, Alsópetény, Keszeg, Legénd és részben Nógrád szlovák) álló sáv szigetelte el. Vácra a helyhatározóragok *-bú*, *-bű* alakúak (NyF. 10. sz. 8, 12, 18). Tolmácson *-bó*, *-bő* (NyA.). Vácra *mogyorú*, *hërnyú* (NyF. 10. sz. 12), Tolmácson *mogyoró* ~ *mogyoró* ~ *mogyorú* (NyA.). Vácra a nyílt *ó*-zás, *ő*-zés ritka, Tolmácson meglehetősen általános. Számos zárt *i*-zõ forma Tolmácson már nem az (*ippen* ~ *épen*, *beszilyllyën* ~ *beszëtem*, *fürisz* ~ *fürész* stb.).

Balassagyarmattól délre szlovák falvak övezete zárta el a nyelvjárást kelet felé is; ezek a községek a következők voltak: Ipolyszög, Csesztve, Szügy, Mohora, Debercsény, Kétdodony, Kisecset, Szécsényke, Nógrádsáp stb.

A NyA. kutatópontjai közül ettől a szlovák sávtól nyugatra Patak fekszik, keletre Nógrádmargal. Eltekintve attól, hogy Nógrádmargal a köznyelvűsödés folyamatában sokkal előbbre jutott már, mint Patak, a NyA. gyűjtései még számos fontos eltérést mutatnak. — A mássalhangzók teljes hasonulásának palócos esetei sokkal ritkábbak Nógrádmargalon: *mëggyú*, *szilvá*, *mëggyëzi*, *nagylyän* stb. ~ Pa.: *mëggyü* 'meggyül', *szivvá*, *mëjgyëzi*, *nällyä* stb. Mivel a hasonulásnak ez a fajtája aránylag új keletű, nemigen lehet kétszáz évesnél idősebb, ebben az esetben a szlovák tömb egy új palóc jelenség erősebb elterjedését akadályozta meg.

²² Nem feladatom megvizsgálni a magyarok nyelvi hatását a vidék szlovákságára és németeire.

A XVIII. században még egyformán erős a zárt *i*-zés Patak és Nógrádmarcfal környékén: Pa. 1763: *kisz* ~ Mohora 1752: *kiszülett* | Pa. 1732: *egissigben* ~ Sz. 1773: *egisz*, Szcs. 1714: *eghiségb* 'egészségben'. Azóta Patak környékén az *i*-zés visszaszorult, Nógrádmarcfalon pedig nem: Pa.: *kész*, *egéssigés* ~ Ml.: *kisz*, *egéssigés* stb. — Az *l* „pótlónyúlásos kiesése” (csak leíró szempontból elfogadható kifejezés!) lényegesen erősebb Patakon, mint Nógrádmarcfalon: Pa.: *fősző*, *fővette*, *visző*, *túsó*, *tónám* ~ Nógrádmarcfal: *fölső* ~ *fölső*, *fölvette* ~ *fölvette*, *viszél*, *tulsó*, *tolnám*. Ehhez járul még az *l* ~ *ly* szembenállás is: Pa.: *mühel*, *bivál*, *hível* 'hüvely' ~ Nógrádmarcfal: *mühely*, *bivály*, *hively* [*hívej*] is.

A Börzsöny hegység tömbjének is van nyelvjárási differenciáló hatása: ezt azonban a déli oldal német és szlovák községei is erősítették. Ezek közé tartozik Nógrádverőce (már megmagyarosult), Kismaros (szintén), Nagymaros (részben), Zebegény, Márianosztra (ez is magyarrá vált) és az Ipoly mentén a már száz éve magyar Szob és az újabban megmagyarosult Ipolydamásd. A Dunától délre a palóc palatalizáció, a mássalhangzók palócossá teljes hasonlítása, az *á* fonéma, az *á* és *ā* hangszín már nem található meg.

Máshol foglalkozom a Börzsönytől északnyugatra húzódó jelenséghatáryaláb keletkezésének okaival. Itt csak azt jegyzem meg, hogy ebben fontos szerepe volt a német Nagy-Börzsönynek és a régebben szintén német—szlovák többségű Vámosmikolának is.

b) Hangtani hatás. — Amennyire divatos volt a századforduló táján a nyelvi jelenségek okául minden további vizsgálat nélkül az „idegen hatást” megjelölni, olyannyira divatjamúlt, lenézett magyarázattá vált ez később, a Horthy-korban. Szándékosan használok a „divatos” és „divatjamúlt” kifejezést. Két egymás mellett élő nyelv hangtani egymásra hatásának lehetőségét nálunk senki tudományosan meg nem cáfolta, nem is cáfolhatta. Nyilvánvaló, hogy a minden hangtani változást idegen hatásnak tulajdonító szemlélet metafizikus. A valóban dialektikus felfogás nem vezetheti le a változásokat csak külső hatásokból: a rendszernek önmozgása, belső mozgása van! Az idegen nyelvi hatások tagadása (vagy, ami csöppet sem jobb ennél: lehetőségüknek csakis elméleti megengedése) azonban maga is metafizikus-mechanikus szemléletből ered, s annak idején bizonyára jó szolgálatokat tett a sovinizmusnak is. A változások nem vezethetők le teljesen a nyelvi rendszer belső mozgásából,²³ hiszen az adott rendszer másokkal is érintkezik. Természetesen alapvetőnek, lényegesnek a rendszer egésze szempontjából a belső mozgást kell tartanunk. De miután ezt leszögeztük, nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy hogyan hatott hangtanilag a Börzsöny vidéki magyarság nyelvére a szlováksággal való szinte évezredek és a németességgel való több százados együttélés.

Kétségtelenül szlovák hatást kell látnunk a középső és felső nyelvállású magas magánhangzók indukálta „palóc palatalizáció” jelenségében. A moldvai csángók hasonló palatalizációs jelenségei szintén idegen eredetűek: román

²³ Az orosz nyelvtudomány nyugodtan hivatkozik némely orosz nyelvjárási jelenség indokolásául zürjén hangtani hatásra (КУЗНЕЦОВ, Русская диалектология¹ Moszkva, 1951. 56), a sziléziai nyelvjárások sok hangtani sajátosságát eredeztették a lengyelrel való együttélésekből (JUNGANDREAS, Beiträge zur Erforschung der Besiedlung Schlesiens und zur Entwicklungsgeschichte der schlesischen Mundart. Breslau, 1928.). A magyar nyelv az egész keleti szlovákság nyelvét befolyásolta hangtanilag (SIPÓS, A magyar nyelv hatása Alsómihályi tót nyelvére. Kassa, 1939.). Stb.

hatásra keletkeztek (végeredményben azonban a románban is a szláv hatásra vezethető vissza ez a jelenség). A szóvégi zöngétlenedésnek e vidéken a XVIII. században szaporodnak meg a példái: ez a sajátság is a szlovák és német nyelv hasonló, de sokkal régebb hangtani vonásának a hatását sejteti. De úgy vélem, nemcsak aktív változásokat okozhat az idegen népekkel való együttélés, hanem a többi nyelvjárástól eltérő, de az idegen nyelvvel megegyező nyelvi sajátságok megőrződését is elősegítheti. Itt az *á* megőrzött illabialitására, az északi részek erősebb illabialis *ë*-zésére gondolok. Akadályozta az idegen hatás az illeszkedés törvényének érvényesülését is: a XVII—XVIII. században mélyhangú szóhoz is gyakran járult *-tól ~ -tül* (néha *-til*), *-ből ~ -bül* rag a nyelvelmékek szerint. Ez a jelenség azóta megszűnt.

Természetesen, az idegen hatás megállapítása nem pótolja, nem teszi feleslegessé a további vizsgálatokat. A palóc palatalizáció szlovák hatásra keletkezett: de a változáshoz kétségtelenül hozzájárult a *-ni* főnévi igenév-képző korábbi jésülése, valamint a *j-s* és *j* nélküli személyragok közti ingadozás és még más hatások is.

c) Szókészleti hatás. — A szlovák és német idetelepülőkkel való együttélés befolyásolta a magyar nyelvjárások szókészletét is. Hogy a ma itt használatos szlovák és német eredetű tájszavakat nem más magyar nyelvközösségek, nyelvtípusok közvetítésével vette át a Börzsöny vidékének magyarsága, az azzal bizonyítható, hogy az itt keletkezett nyelvelmékekben — és főleg XVIII. századiakban! — találjuk meg sok szlovák és német eredetű nyelvjárási jövevényszónoknak is, de közsónoknak is első ma ismeretes előfordulását.

Néhány szlovák jövevény: Nógrád megye: *bacsa* 'juhász' (ÚMTsz. és Mikszáth művei); Szügy: 1772. 48. és 59. számú vallomásrészlet, író: megyei írnok: „a juhihoz *Bacsának* alottam”, „az *Bacsával* együtt”, „a juhaihoz *Bacsának* allottam” (Nógrád megyei lvt. Fiscalia 1772.); Kiskürtös 1773. 50. sz.: *Bacsa* 'juhász' (uo.). Első előfordulások, vö. EtSz., Kniezsa, SzlJsz. | *csira* 'hermafrodita': Szügy 1773. 62. sz.: „egy Trasi Tsordas bojtár leannyal aki mivel tsordaskodik, e' mellet ferfi modon Tsuhát sűveget bockort hordot és a ferfiakkal tart *tsiranakis* hivattatik” (uo.). Első előfordulás, vö. SzófSz., NSz., ez utóbbiban a legkorábbi adat 1795-ből. | Tereske (Nógrád megye): *hiská* 'présház, szőlőben levő kunyhó' (saját gyűjtésem; a Tsz. és a MTsz. adata még Szedertől, vö. Török Gábor: Nyr. LXXXV, 89): Pösténypuszta 1752. V. 4. vallomás, írta Mocsáry György: „vayon egy puszta veszöbül fonot *hiskoja*, mellynek sem pitvara, sem ajtaja, sem ablaka nincsen”, „alkalmatlan *hiskoja* vayon mellyben maga nem lakhatik . . .”, „a' minémű *hiskoja* . . . vayon az S. V. Istalonak alább valo melyben maga sem lakhatik . . .”, „egy puszta csekely *hiskojat* . . .”, „egy rosz puszta *hiskojat* . . .” (Váci püspöki egyházi lvt., Acta sponsalistica antiqua); Szügy 1786. 62. sz.: *Hiskóban* 'kunyhóban', *hiskoban*, *hiskónak*, *Hiskót* (Nógrád megyei lvt. Fiscalia). Első előfordulások, vö. Kniezsa, SzlJsz. Az adatok *o ~ ó-s* írásmódja részben a *viskó* szó írásképeinek a hatásával, részben pedig úgy magyarázható, hogy ezen a vidéken az *á* helyén egészen labialis hangszínű *ā ~ ő* állhatott, és hangzik ma is. | *kaszna ~ kasznya* 'szuszék, gabonatartó szekrényféle': Nagyoroszi 1786. 23. sz.: „az Uraság *Kaszna*jából búzát loptál legyen?”, *kasznya*jából, *kasznya*jából (Nógrád megyei lvt. Fiscalia). A szó a tájszótárakban nem fordul elő, a német eredetű *kaszni ~ kasznyi*-val nem azonos, hanem a németből szlovák közvetítéssel került hozzánk. | — Az állandóbb jellegű átvételek mel-

lett a kétnyelvű lakosság számos alkalmi kölcsönzést is használt. Egy példa: Vác 1775. Cseko József helyi lakos instanciája: „eleget *Sztrela Matyerázot*” ’obszcénül szidta valakinek az anyját’ (Váci püspöki gazd. lvt. úriszéki iratok 1775—7.).

A német jövevényszók korai adatai gyakoribbak az itt keletkezett nyelvemlékekben. Ez érthető is, ha szem előtt tartjuk, hogy a német jövevényszavak általában magasabb nyelvi szinten kerültek át hozzánk a XVIII. században, mint a szlovákok, és a nyelvemlékek írói közt igen ritka az egyszerű jobbágy. Mutatvány a németektől átvett szavak adataiból: *bakter* : Vác 1773. XII. 24., erősen nyelvjárásias írás: *Baktorok* ’bakterok’ (Váci püsp. gazd. lvt. úriszéki iratok, 1771—4.); Vác 1776. Jeroszlauszki Gáspár városi hadnagy instanciája: *bokterekeket* ’bakterokat’ (uo. 1775—7.); Nógrádverőce 1797 előtt, Kristoff Rozália falusi szegény árvalány nevében írt instanciac: „[este 10 óra tájban] . . . azon Czigány Lakadalmat (: mellyet több iffjú Cselédek is szemléltének vala :) megláthatni oda fordúlt, a’hol is az helységnek *Bokterja* lévén alábbirtatt Táncc’ vitte” (Váci püsp. egyh. lvt. Acta Spons. VII/2.); Nógrád 1808—9. évi községi számadások, Vaczlavovits Ferenc jegyző: *Bacteroknak* (Váci püsp. gazd. lvt. Nógrádi bírói számadások 1805—9.); Érsekivádkert 1816. évi bírói számadás: *Bokteroknak* (Esztergomi primási lvt. Arch. Saec. V. 504. Bírói és árvaszéki számadások). — A szó eddig ismert legrégebbi előfordulása: 1796. (MNY. XXVI, 152) | *bódé* : Vác 1773. XII. 24.: „[város-] kapun kívől volt Fa-*Bodájába*” (Váci püsp. gazd. lvt. úriszéki iratok 1771—4.); Vác 1784. XII. 14. Pelcz Borbála nevében írt beadvány: „Pesten el adott egész *Bódé* [’utcai árusítóhely, árusító bódé’] Jozságom . . .” (uo. 1785.). Mindkét adatom korábbi az eddig ismert első előfordulásoknál: más jelentéssel 1785-ben (NSz.), mai jelentéssel 1792-ben (SzófSz.). Az első, nyilván *bóda* ejtésű adat azonban talán nem azonos eredetű a másodikkal, a *bódé*val, amely újfelnémet jövevényszó (SzófSz.). A *bóda* inkább szlovák közvetítésű jövevény, hiszen ott is van *búda* ’bódé, viskó’ jelentésű szó (HVOZDZIK). | *cimet* ’fahéj’: Drégelypalánk 1777. 168. sz.: *Czimet* ’fahéj’ (Esztergomi primási lvt. Arch. Saec. Drégelyi dominium, rationes 1777.). Eddig: 1793. (NSz.) | *curukkol* : Debercsény 1780. Læssai Imre iskolamester: *Ozrukoltam* ’curukoltam’ (Nógrád m. lvt. Fiscalia 1781—3. 48. sz.). Eddig: *curukkolni* 1808-ból, *curukk* 1754-ből (NSz.) | *fulberkol* : német *Fuhrwerk* ’jármű, szekér’: Nógrád 1809. Hampel János helyi pintérmester: „Egy fertály Mazsa abrantsot kivettem és az ot fekvő Borokra *Fulberkoltam*” (Váci püsp. gazd. lvt. Nógrádi ispánság 1809/15. sz.). A szó más előfordulását nem ismerem. | *gerstli* : Drégelypalánk 1777: *Gerslit* ’gerstlit’ (Esztergomi primási lvt. Arch. Saec. Drégelyi dominium 1777. 171. sz.); Nógrád 1808—9 közt, Vaczlavovits Ferenc jegyző: *Gersli* (Váci püsp. gazd. lvt. nógrádi bírói számadások 1809-ből). Eddig: 1818-ból (NSz.) | *granatiros* : Esztergom 1709: „*Granatiros* nimetek” (Esztergomi városi lvt. Acta archivi 1710. 29. sz.). Eddig: 1760. (NSz.) | *gríz* : Drégelypalánk 1777: *Grisz kását* (Esztergomi primási lvt. Arch. Saec. Drégelyi dom. 1777. 171. sz.); Nógrád 1810—1 közt, Vaczlavovits Ferenc jegyző: *griz* (Váci püsp. gazd. lvt. nógrádi bírói számadások, manuale) | Vác: *lajbi* ’parasztkabát’ (NyF. 10. sz. 61); Rád 1775. XII. 23.: *újjas lajbija* (Nógrád m. lvt. Fiscalia, 1775.); Kőhidgyarmat 1780. II. 26. a falu jegyzője: *Lajbli* (Esztergomi főkápt. lvt. acta sedis dominialis 1780. I. fasc.); Nógrád 1784. II. 21. Nigrovics József magtáros által írt magyar leltár: *lajbl* (négyszer), *Lajblira* (Váci püsp. gazd. lvt. úriszéki iratok, 1783—4.). Eddig: 1792. (NSz.) | *Leibstuhl* : Nógrád 1784. II. 21. Nigrovics:

József magyar leltára (l. feljebb): *Laißtül* (uo.). Ma nincs szótárazva, még idegen szó, a múltban is az lehetett csak, és nem jövevényszó. A NSz.-ban sem szerepel. | *pront* 'üszkösödés': (német *Brand*, nyelvjárási *pront* 'üszök, üszkösödés'): Szügy 1757. megyei jegyző: „a' sebben *Prontott* lenni az Legény Labának egészen való ell feketedésébül tapasztalta...”, „az *Pront* miatt mint sarka, mint kőrme ell esett...”. Más magyar előfordulását nem ismerem. | Vác: *pruszlik* 'szorosán testhez simuló férfi- vagy női mellény' (NyF. 10. sz. 61); Ipolyszalka: *pruszlyik* 'lány-lajbi' (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 58); Nógrád 1784. II. 21. Nigrovics József magtáros által felvett magyar leltár: *Pruszlik* (Váci püsp. gazd. lvt. úriszéki iratok 1783—4.); Párkány 1793. a falu jegyzője: *Pruszlik* (Esztergomi primási lvt. Arch. Saec. esztergomi úriszéki iratok 1780—1800. 31. sz.). Eddig: 1789-től (NSz.). | *rékli*: Nógrád 1784. II. 21.: *rekl* (háromszor) (l. a *lajbi*, *lajbstül*, *pruszlik* alatt); Párkány 1793. a falu jegyzője: *Rékli* (l. *pruszlik*); eddig: 1808. (NSz.) | Tolmács: *ribizli*, régies *ribézle* (NyA.): Vác 1769. Száblik István szakácskönyve: *ribiszl*, *ribiszl lekvár* (Orsz. Széchényi kv. kézirattár QuartHung. 1313.). A SzófSz. első adata 1800-ból. | *slájer* 'fátyol'; Kiscsalomja 1736. Zmesskal Ádám: „egy *slajer* elü Ruhaval” 'egy fátyol-köténnyel'. Eddig: 1791-től (NSz.) | *stokfist* 'tokhal': Drégelypalánk 1777: *Stokfist* (tárgyrag! Esztergomi primási lvt. Drégely: dominium 1777. 171. sz.). Eddig 1786-tól (NSz.), de inkább átvitt értelemben, gyalázó szóként.

5. A vallási viszonyok hatása

Ez a kérdés tulajdonképpen itt a katolikus és a református magyarság viszonyára szűkíthető le, noha persze azt is számításba kell venni, hogy a katolikus németek és szlovákok könnyebben olvadtak bele a magyar népbe, mint az evangélikusok. Ezenkívül az sem véletlen, hogy a református községekben (Szokolya, Perőcsény, Ipolypásztó és Diósjenő) véletlenül sem tűnnek fel elsőnek szlovák vagy német jövevényszavak (vö. 4. c) §, de itt nem közölt anyagomban sincs ilyen eset!). Ugyanis a magyar reformátusok a más nemzetiségű katolikus jobbágyoktól méginkább elkülönültek, mint a magyar katolikusoktól.

a) A nemzeti nyelvi hatás. — A kálvinista községek köznyelvűsödése sokkal korábbi és erősebb jellegű, mint a katolikusoké. Ennek a jelenségnek az oka nyilván az anyanyelvi liturgia a latinnal szemben, továbbá az egyházigazgatás demokratikusabb rendszere. A presbiteri szervezetben sok ember került a pap közvetlen nyelvi befolyása alá. Az is vitathatatlan, hogy például a XVI—XVIII. században a református papok magasabb színvonalú anyanyelvi műveltséget szerezhettek, mint a katolikusok. Sárospatak és Debrecen hatása a keleti nyelvi norma terjedését segítette. Ezzel magyarázhatók némely — a mai normától eltérő — sajátosságok a kálvinisták közt: Vácon csak a református nyelvjárási részlegekben (Kisvác) hallhatók a *cúkor*, *túdós-félék*, melyek 150 éve még a keleti norma bevett alakjai (vö. NyF. 10. sz. 16).

Az sem véletlen, hogy Vácon a reformátusok már a század elején *j-zók*, a katolikusok pedig *ly-ezók* (NyF. 10. sz. 6). Ez is a köznyelvűsödés eltérő ütemére utal.

Martoson, karégi Komárom megye északi részén a reformátusok ma is tótosnak, vagy „a thólikusos”-nak tartják az illabialis *á-zást* (SULÁN: MNyvj.

I, 12). Hasonló a helyzet az egész Börzsöny-vidéken: a négy említett református faluban *ä*-zás nincs, legfeljebb ritka mellékváltozatként él az *â* és *ä*. Pedig Perócsény szomszédságában Kemence teljesen *ä*-zó (NyA.), Diósjenő meg északról, keletről és délről egyaránt *ä*-zó községekkel van körülvéve (Nagyoroszi, Borsosberény, Tolmács, Nógrád; s. gy.; NyA.). A nyelvmlékek a nyelvjárási *ä*-zást szórványos *ä* jelölésekkel sejtetik. A négy református községből nincsenek ilyen adataink a XVIII. században sem, holott a délebbre levő Kiskesziről (1784.), Garampáldról (1774.), Libádról (a XVIII. század második feléből), Nagymarosról (1777.) és Vácraól (1787., 1786., 1785., 1771.) jócskán akadnak.

Az illabialisan *ä*-zó palóc faluk egyben labialisan *ā*-zók is. A reformátusok általában *ä*-t, *ä*-t használnak. A nyelvmlékekben az *ä* ~ *ó* fokig eljutó labialis *ā*-zást szórványos *o* ~ *ó* jelölésekben lehet rajtacsípni. Ezek is a katolikus helységekben tűnnek föl, pl. Borsosberényben (1744: *Urasógh*), Vácon (1803: *Voczi* 'váci') stb.

b) A református községek elszigetelő hatása. — A kálvinista Szokolya a múltban nem magyar népességű falukkal (Szendehely, Berkenye, Keszeg, Ósagárd stb.) együtt akadályt jelentett a Duna-parti (Vác stb.) és az északabbi helységek közti érintkezés, összeházasodás, népességkeveredés számára. Ugyanilyen szerepe volt Diósjenőnek is. A nyelvi differenciálódás be is következett (vö. 53—5). Északnyugaton a református Perócsény és Ipolypásztó a német Nagy Börzsöny és a régebben német—szlovák Vámosmikola községgel alkotott ilyen izoláló öveget szétválasztva Kemence környékét és Ipolytölgyes vidékét. Az elszigetelődést segítette az is, hogy Perócsény, Vámosmikola és Ipolypásztó a pásztói Eszterházy-domínium része, Kemence környéke a primás drégelyi uradalmához tartozott, Ipolytölgyes tájéka viszont az esztergomi főkáptalan birtoka volt több évszázadig (vö. 44—6). Az okok együtthatása miatt Kemence és Ipolytölgyes közt számos jelenséghatár fut át. Így már említettem, hogy Kemence még *ä* ~ *ā*-zó, Perócsény és Ipolytölgyes már nem. A palóc *-nott*, *-nól*, *-nyi* helyhatározóragok közül a *-nyi* ('hoz, -hez, -höz') Kemencén még otthonos (NyA.), Perócsényben és Ipolytölgyesen már nem (s. gy.; NyA.). A régebben a Börzsöny keleti oldalán is elterjedt erős hangúlyos zárt *i*-zés, melyet számos nyelvmlék tengernyi adatával igazolhatok, századunk elejére már a délnyugati községekre, az Ipoly alsó folyásvidékére szorult vissza igen sok szóban. A XVII—XVIII. században még az egész területen előfordult a *csépelni*, *édes*, *él* 'vívít', *éppen*, *kérni*, *légyen*, *néki*, *nélkül* [!] stb. zárt *i*-zó alakja, ma már csak a délnyugati sarokban. Lássunk egy példát! Ipolyszalka: *ippen* ~ Kemence: *éppen*, ritkábban *éppen* (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyj. 5, NyA.); Szob 1781 körül: *ippen*; 1777 körül: *ippen*; Ipolytölgyes 1776: *ippen*; Kistúr 1756: *ipen*; Szügy 1756: *ippen*; Nógrád 1664: *ipén*; stb. — Kemencén, Patakon, Tolmácson az *-ig* és az *-ért* rag, valamint az *-é* birtokjel előtt rövid a szóvégi *ä*, Ipolytölgyesen viszont már hosszú a toldalék előtti magánhangzó (NyA.). Bár a nyelvmlékekben kockázatos eljárás az ékezetek hiányából levonni következtetéseket, nem lehet véletlen, hogy a rövid *ä*-zás e típusára utaló adataim közt nem akad olyan, amely a Börzsönytől délnyugatra fekvő községekből való, viszont jócskán van a többi faluból (Hont 1785., Borsosberény 1770., Nógrád 1772., Rétság 1803., Vác 1810: *faért*: négyszer! Ugyanott *faér* 'fáért'). — A tőbéli rövidnyílt *e*-zés Ipolytölgyesen sokkal ritkább, mint tőle északra, északkeletre: It.: *szekér*, ritkábban *szekēr*, *tehen*, ritkábban *tehen* ~ Ke., Pa., Tl.: *szeker*,

Ke.: *tehē*, ritkán *tehēn*, Pa.: *tehen* (NyA.). A nyelvemlékekben a délnyugati részről származó adatokat nem találtam, a többi községekből viszont igen: Dp. 1731., De. 1737., Nógrád 1798—9. (*tehen* adat 86-szor; a jelölés következetes, mert ugyanott pl. a *sertés* 93-szor!). Sorolhatnám még a jelenségeket, melyeknek a határa itt húzódik Kemence és Ipolytölgyes közt: köztük a zárt és a nyílt *o*-zás bizonyos fajtáit, a nyílt *ē*-zés eseteit és így tovább. Csak a tájszókincsre térek még ki. Noha Kemence és Patak közt az út 26 km (légvonalban 19 km), Kemence és Ipolytölgyes közt meg csak 16 (légvonalban 14 km), továbbá Kemence és Ipolytölgyes közt csak két közbeeső falu van, Kemence és Patak közt meg négy, mégis a NyA. kérdőívének második részében szereplő első 50 címszó közül Kemence és Ipolytölgyes szókincsében 18, Kemence és Patak szókincsében csak 14 szó különbözik. Ha hozzászámítjuk azt is, hogy Kemence és Patak közt szinte semmi népi érintkezés nincs, és nem is volt,²⁴ Ipolytölgyes viszont éppúgy északról kapta a népi utánpótlását, mint Kemence a török pusztítás után, akkor ezek a számok még beszédesebbekké válnak.

Zárószó

Csak szemelvényekben mutattam be a településtörténeti anyag dialektológiai felhasználásának lehetőségeit. A nyelvjárástörténeti adatok közlése alkalomával sem tértem ki a lokalizálás és kiválasztás módszereire. Ez nagyobb munka feladata, amelyet már elvégeztem. Azonban az a véleményem, hogy még így is meg lehet csillantani tényeket, összefüggéseket, kutatási lehetőségeket.

Munkámon nyilván meglátszik, hogy nem hivatásos történész írta. A magyar nyelvjárástörténet azonban rohamosan fejlődő tudományág: nem várhatja meg az egész országra kiterjedő településtörténeti kutatások befejeződését. Addig nekünk, nyelvészeknek is mernünk kell „beszólni a más dolgába”, mernünk kell az előrehaladás érdekében hibázni és tévedni is.

²⁴ Az összeházasodás mértékét bemutató térképeimről az is leolvasható, hogy még a közeli Hont községgel is csak ritkán házasodnak össze Kemence lakói!

FÜGGELÉK

Egy nagyoroszi nyelvemlék 1697-ből

1. Nyelvjárástörténeti vizsgálódásaim során több, mint 1400 palóc területen, 1550—1850 közt keletkezett nyelvemléket másoltam le, vagy cédu-láztam ki. Ezek közül a legerősebben nyelvjárásosnak a következőt találtam (lelőhelyre: Nógrád m. lvt. Fiscalia, III. fasc. N°. 1.):²⁵

Anno 1697 die 3 Juny

Nagy Orosziban túrtén [*i*-ről javítva] dolog, meg fogvan Dubouszkj Janos feleségit, Kiteskedvén [*i*-ről javítva] hogy azelőt és volt törvén [*i*-ről] niekie Tanukot es meg eskötetvén elenne az ki mit tud mondani felőle

1 Tanu szabo Janos Annorum 28 valya hite utan az minémű Kakást fokták a hazánal hogy azon kakást mindenkor onan látak jarni az szabo Janos udvarára rá és fokta volna szabo János hog talán az ővik, mint hogy az előt az ő kakások el veszet volt, deaz után ely karólt mas onan az ő kakások, ugy mint szabo Janos kakása Duboszki Janos felesige Pedig hitvel és meg mondotá, az azővj kire kiteskedet volna szabo Janos, ymar most tagadgya hog nem ővi hogy raita kaptak babonasagot

2. Tanu szabo Janos felesige Annorum 18 azon szerint valya valamint az ura, asztat(e)is [az *e* áthúzva] ely atak hogy egy kor aljana egy minémő fazekat oda hozta az szabo Janos udvarara, ot földhez csabta, meg egy kor mosogato vizet és oda egy teknűből tötete volna asztat nem tuguayak mi végre legyen azért és kiteskednek riaya

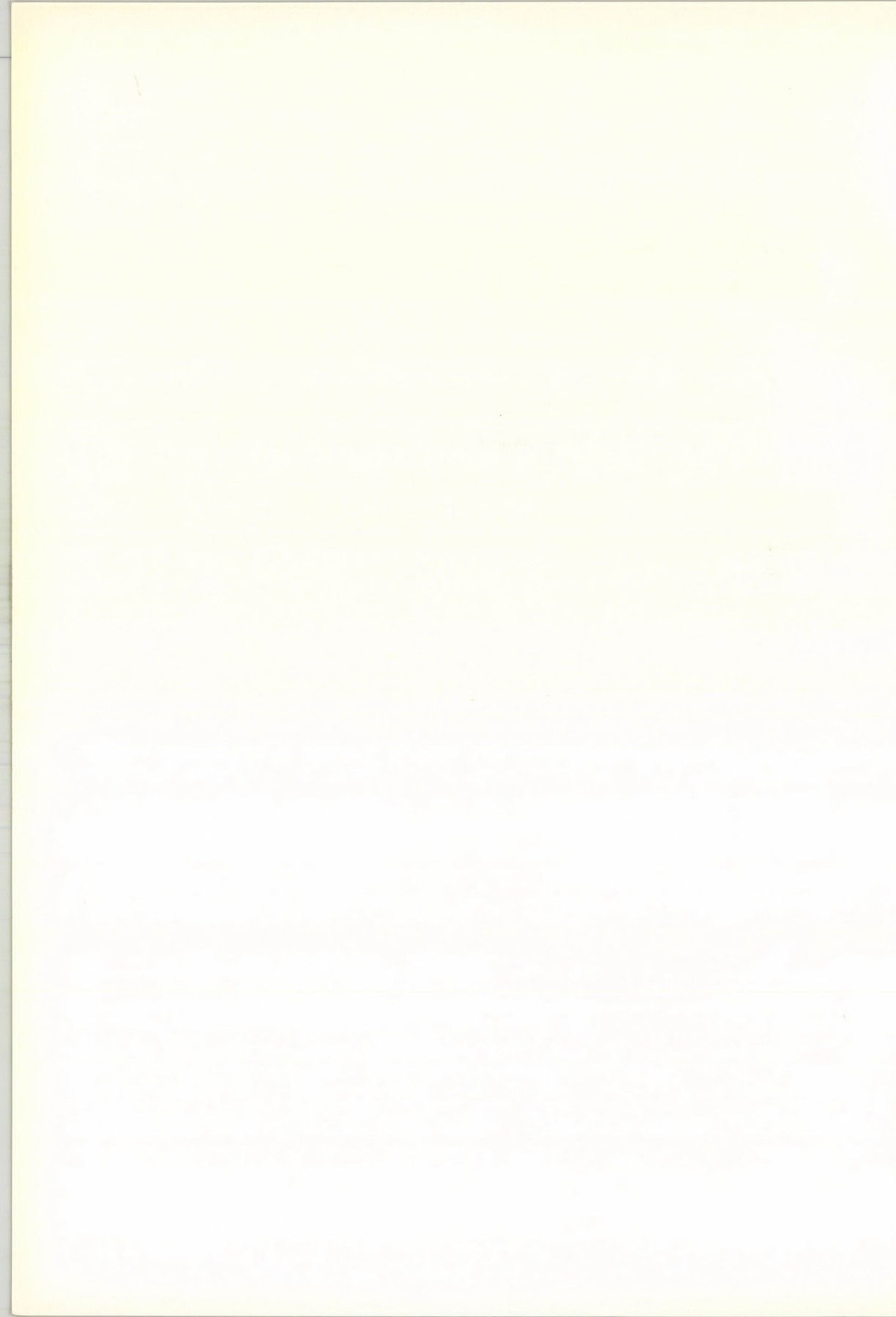
3. Tanu Lengyel Janos, Annoř 28 valya hite utan (Annoř 28) [áthúzva] hogy azon kakast tőkfi koratul esmeri, hogy az ővi, szinte ugy minta magait, az előt Pediglen egy kor hoy Törvinkezet volna haidu matei véle, Türviny alat az hazanal mindē edénit le borongatvan lakatot és alaja vetet, le borulvan a locara kést alaia ötvin mongya hogy az yo mikor törviny al asztat mek parancsolta a hazanal hogy asztat senkj ne bancsa még ő haza nem gyón, a törvinből. az aszony pe'gik vete volna maga meli tanunak u'gyanazon lengyl Janot de Lengyel Janos tudvan *Lata* [az *L t*-ről van átjavítva] valaminimő szerszamoto esz közēt Magahosz vete hogy ő aval megyen birak eleibe és bemutatja aző esz közit, de az aszony valamj forman észre vete hogy kezinit legyen az, csak meli al es le őltete az szap ala és mongya néky legyen vesztek soha nem tuggyá mi kipeen ki vete tőle azon esz közit, toab asztat és *Lata* lengyel Janos hogy Karacsony felén [*~ i ?*] valaminémű [*~ i ?*] vakarcsot sötete volna, aból pegiklen valami darapkat túrte és Lengyel Jancsi de aba minden file volt mig az Uý [*?*] tavasz és volt bene j Mai viratik 2 nifrat maga haza

²⁵ A Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (Szerk. KOMÁROMY ANDOR Bp. 1910.) című kiadványban nem szerepel!

Anno 1697 die 3 Junij

Hogy Orosiban tiltva doloz, meg fogva Duboujski Janos felesigjet, kiteskedvön hogy azelőt és velt so J. Zörvön nikké Taruköt és meg eskötötven eleme az ki mit full mondani felülte

1. Tannu János Annurum 20 vallya hitu utar az minemü kikkést fikták a hazaral hogy azon kikkést mindenkor onna lakak janni az János utvaron in és fiktá volna János hogy tallu az övök, mint hogy az előt az ö kikkészi el vehet velt, de az utar elj kikké mas onna azöi kikkésök, egy mint János kikkés Duboujski Janos felesige Pedig hitvel és meg monduba, az azöi, kikké kikkészet volna János, jmus must fogadja hogy nem övi hogy mita kikkésök babonastegjet
2. Tannu János felesige Annurum 10 azon herint vallya valamint azura, kikkésök elj utar hogy, egy kor aljanta egy minemü fiktakat velt kikkés az János utvaron, az fikták utar, meg egy kor megfogva vigez és velt egy kikkésöt kikkés volna kikkés nem fogad mi vigez kikkés azöi és kikkésököt riaga
3. Tannu Lengyel János, vallya hitu utar ~~Anno 20~~ ^{Anno 20} hogy azon kikkést fikták kikkésök esmeri, hogy azöi, kikkésök minta magait, az előt Pediglen egy kor hogy fikták velt kikkésök velt, kikkésök utar az hazaral minte edöiöt le borongatva kikkésök és kikkésök, le borongatva a locata kikkésök alain övön magaita hogy az yu miher fikták velt az kikkésök meg kikkésököt hogy kikkésököt né barosa meg ö kikkésök nem fogad, kikkésököt. kikkésököt velt volna magaita meli kikkésököt kikkésököt de Lengyel János kikkésököt kikkésököt kikkésököt kikkésököt

eleibē be asta és vajtat alata viratik meg kőpőlete, meg egy kor ugyan azon Lengel Janos felesége [*i*-ről] ment kirni szomszid aszonyhosz gyerekjnek tejet pinzen [a *p* valami felismerhetetlen betűről átjavítva] az aszmongya szomszid aszony pinzen nem athatok de csak ugy adok egy kicsint, hogy az aszony Lengyel Jany felesige aszta kis teget ['tejet'; így!] meg vite, azon aszony miŋgyart [lehet, hogy *d*-ről van átjavítva az *n*] bely tekinty, az alat mingyart el veszet ateheninek atege ['teje'; így!] se boryat se magat alaja nem eresztete, hane anit jart amaz utana sirva hogy ugy jart atehenivel asztat nem tugya adoté [*i* ?] valamit neki avagy hogyan let, maga és lengyel Janos kiteskegik riaya hogy a hazat fette [fete-ből átjavítva] volna, valami ganay szalmat talalta vona az ő udvararul fel vetni, raita gyót és mingyart meg fenegete hogy ő asztat meg banja, azota csak ugy vész [*z*-ről] alabaira hol fakad hol gyogyul, meg egy kor hordot vona buzat Zakokkal [*š*-ról javítva] aszmongya nekj aza Aszony ugyan erős vagy te Jany de te engem nem birsz de birlak de nem birsz (odaal kezip hazra hogy emelye soha nem helből nē mozdithat locarault olya let mint tolu) [ez a rész utólag betoldva]

4 Tanu ugyan azon Lengyel Janos felesige Annoř 20 hite utan valya hogy ezeket mindeneket tugya lata az kiket az ura lata avagy valota az kakast ővinek valya azon törviny alat cselekegyetiről aző szerint hogy az uratól hogy kapta [*á* ?] kést a työzbe szurkalta (maga nyelvit és) [utólag betoldva] ugy azutā Locara feköť loca ala gyukta azon kést mindeneket azon szerint valya valamint az ura

5. Tanu Lengyel Andras Annoř 40 Valya hite [*i*-ről] utan hogy ugyan az ő kakasa [eddig tart az első, primitívebb jellegű kéz írása; a következő kiirtabb, de szintén eléggé nyelvjárásos]

6 Tanu Unatini Cata Eözvögy aszony 28. Esztendus valya hite Utan, hogy aza zaszony Tejet Gyút hozza kirni, akor adta, Masfoczor [!] gyút Nem adot Mihent kiment aza zaszony mindgyart alába kezdett fajni a' zaszonak harmad [?] napik fajt niki a' hazából és ki nemehtet, Mas meginten [?] hogy a'za aszony Unatini Kata Kúte- maga(t Zelyerit) [áthúzva] Lyankajat, a' Zelyérihez (füért,) [betoldva] Udgyan azon aszony arra aszt mondot, hodgy minek niki az a fű iszem Semi gondgya ninczniki most ot Voltam, az utan a'nak a' meg fogot aszonak azelére ['a zsellére'] ment volna Tejet kirni Unatini Katahoz, Pinzért kirte pinszt elnem vete ha nem Ugy adott, niki a' Lyankajanak, Mihent ü atejtet oda atta ahoz a hazhoz hodgy ü Tekintet beli Mind gyart Unatini kata Teheninek hibaja eset, és atul az oratul fogvast a' Tehenet semi kipe [é ?] megnem fejhetek,

7. Tánu, Unatini Mihaly Anorum [itt az oldal negyede üresen van hagyva, nyilván az illető vallomását később ide akarták beilleszteni]

8. Tanu Varga Geczi Anorū 27. hite Utan Valóta, hogy a Lendgyel Janczi hozat, Varga Geczihez Mutatné Egy Darab Kényeret [*i* ?], De Esten Tudgya, hogy Csinalta, aza zaszony aszta, kényeret, Mert Mert aza kenyér [*i* ?] Csak olyan Vot Zút mint a Zült Buzából Let volna Talam zab kalász és [*i* ?] Volt Bene, a' kutyanak vetetek De- a kutya sem Evet maga [?]

Udgyan azon Lendgyel Janos Masodsor [*e* ?] Valota hite Utan. hogy a'nak azaszonak a' Lyanya Eszeveszet [*t*-ről átjavítva] volna a' Lendgyel Janossal, a' mint hogy szomzedgya Livin ü Oda Ment a' Lyan [valamiről átjavítva!] a' lendgyel Janczihoz és aszt — mondot, hogy ha te Jo szomszéd [*i* ?] Voltal Volna, Tehat nem kelet Volna niket, az inyamra [~ é ? 'én anyámra'], Valani ha Ugy volt, és (tutyuk Mink aszt hogy az mi kakasunk) [betoldva] hogy ha

hútszer [~ é ?] es meg eskütel Volna, ki nem kelet Volna Mondani, hogy a' mi kakasunk, Udgyan én [~ i ?], Nem féltem [k-ról átjavítva] az én ányamot, hogy meg égesék hogy ha, pedik azi pol [?] ket felul meg egetik De azin Anyamot meg nem égeték, De megént aszt mondota, hogy ha azen anyamot megégetek, Te hat Orosziban hát-aszoňnak meg kel halni Még aszmódgya hogy Olyan(ok) [áthúзва] és vadgyon aki csak alik kényirbe [~ é ?] és ehetik, Még [~ i ?] aszt mondgya hogy a' Birak és esküttek a' Tanuk és Meg Banyak, Még [~ i ?] azoknak a' Gyermekei es Meg siratyak, aszt mondgya hogy Ugy Jartok a' Mint a' Hajdu Mati Jart, Ugy fenegete,

[Más írással:]

1697

2. Az olvasat

Mind az első, mind a második kéz okoz olvasati problémákat. Az 1. kéz írásában az *ö* és *ü* megkülönböztetése okoz nehézséget. Továbbá úgy látszik, hogy a javításokat talán más végezte. A második kéz *é* és *i* betűi szinte teljesen egybeesnek, úgyszintén nehéz a nagy és a kis betűket megkülönböztetnünk.

3. Az írók, a helyhez kötés

A fenti emlék műfaja fassio, vagyis tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Hitelesítve, aláírva nincs. Ez abban a korban meglehetősen gyakori jelenség, a Nógrád megyei Fiscalia sorozatban is sok az aláíratlan fassio. A jegyzőkönyv fölvétele az illetékes szolgabírónak és esküdtjének a dolga, olykor felváltva írják. Érdekes és figyelemre méltó, hogy itt is két kéz írása látható nyelvemlékünkben. A szolgabírák mellé nem volt külön írrok kirendelve: az aláírt fassiókból azt állapítottam meg, hogy néha igénybe veszik a falusi jegyző, iskolamester segítségét a vallomások följegyzésekor, de ilyen esetek aránylag ritkák. (Mindezekre l. MEZNERICS IVÁN, A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI—XIX. században. Bp., 1933. 10—4; TORDAY LAJOS, A megyei polgári peres eljárás a XVI—XIX. században. Bp., 1933. 8—9.)

Ki volt Nagyoroszi illetékes szolgabírája 1697-ben? Egy szolgabíró, egy meghatározott járás (processus) három-négy községében (circulus) működött. Nagyoroszi a kékkői járás egyik circulusához tartozott. Bár Nógrád megye 1696—8 közt megválasztott szolgabírának a nevét ismerjük, s legtöbbnek az írásával is találkoztam kutatásaim során, egyikről sem sikerült valószínűsítenem, hogy ő lett volna a nyelvemlék egyik írója. A helyzetet bonyolítja az is, hogy Nagyoroszi nem egyszerű jobbágyfalu volt, hanem kiváltságos hely, melynek privilégiumait 1688-ban is megerősítette Lipót császár, majd 1692-ben még újabb előjogokat adományozott a helységnek: katonát sem kellett a lakosoknak elszállásolniuk. Igaz, a sok kiváltsággal büszkélkedő falut 1700-ban elajándékozta Konzin Valkard grófnak, de a lakosok ellenállása miatt nem lehetett őt a birtokába beiktatni (vö. MOCSÁRY ANTAL, Nemes Nógrád Vármegyének historiai, geográfiai és statisztikai esmértetése I, 305—7; Nógrád vármegye. Szerk. BOROVSKY stb.). Ezért talán nem lehetetlen, ha a primitív írású nyelvemlékben a falu két lakójának kezét sejtjük. Mégis meggondolandó ez a feltevés, hiszen a szolgabírák Nagyoroszinál sokkal jelentősebb helyeken is megjelentek fassiók felvétele céljából (pl. Losoncon vagy Füleken). Így meg kell egyelőre elégednünk azzal, hogy az írók valószínűleg Nógrád megye

nemesi tisztségviselői, vagyis egy szolgabíró az esküdtjével, a kékkői járásban működhetnek, és nyilván ott is laknak, mert a szolgabírók általában saját kúriájukhoz közel kaptak beosztást. Az is valószínű, hogy az első kéz az esküdté, a második a tanultabb, műveltebb szolgabíróé.

A nyelvelék külső lokalizálása tehát csak feltevéseket nyújt. A belső, a nyelvi anyag alapján végzett helyhez kötés azonban igen hasznos! Különösen fontos a lokalizálás számára az a tény, hogy az első kéz, az első író nem magyar anyanyelvű! Bizonyítja az illető idegen anyanyelvét jónéhány nyelvi sajátosság:

a) Az alanyi és a tárgyias igeragozás szinte teljesen rendszertelenül keveredik; főleg a *valami, minemű* kijelölő jelzős tárgyak után használ az 1. kéz tárgyias ragozást (például „valami darapkat *türte* . . .” ’tört’), de más esetekben is (például „2 nírfat maga haza eleibé *be asta*” ’beásott’). Sokkal ritkábban fordul elő az alanyi ragozás a tárgyias helyén (de például „soha nem helböl nem *mozdíthat* . . .” ’mozdíthatja őt’).

b) Az 1. kéz szórendje is idegenen itt-ott (például „meg egy kor mosogato vizet és oda egy teknűből tótete volna . . .”).

c) Cseh helyesírási nyomok is vannak az 1. kéz írásában, például *teget* ’tejet’, *atege* ’a teje’.

d) Az egybe- és különírás furcsa esetei is elgondolkoztatnak: *aljana* ’a lánya’, *egy kor* ’egykor, egyszer’, *esz kőzét* ’eszközét’, *atehenivel* ’a tehenével’ stb.

e) Az 1. kéz írásmódja túlságosan is fonetikus, melyből az idegen anyanyelvűség mellett még a passio piszkozat- és tollbamonrásszerűségére következtethetünk: *fokták* ’fogtak’, *fokta volna*, *asztat*, *hoszta*, *mek parancsolta*, *ne bancsa* stb.

f) Ugyanerre utal a helyenként igen erős élőbeszédi jelleg: „aszmongya nekj aza Aszony ugyan erős vagy te Janý de te engem nem birsz de birlak de nem birsz odaal kezip hazra hogy emelye soha nem helböl nē mozdíthat locara ült olya let mint tolu”; stb.

4. Nyelvi lokalizáció

Tegyük fel, hogy a nyelvelék nem tartalmazná a keletkezési helyet és műfajából, lelőhelyéből sem következtethetnénk. Ebben az esetben sem kellene csakis nyelvjárástípus-történeti feldolgozásra szorítkoznunk. Noha a nyelvi lokalizáció sok veszélyt rejt magába, hiszen az izofonok és izoglosszák 260 év alatt sokat változhatnak, nem mondhatunk le erről az eljárásról. A továbbiakban főként az 1. kéz nyelvjárását kívánom földeríteni.

A nyelvelék néhány jellegzetes tájszót tartalmaz. A *szap* ’lapos kemence, kemencepatka’ („le öltete az *szap* ala”) jellegzetesen palóc, főleg az Ipoly vidékén előforduló tájszó manapság (MTsz.). Azt persze nem bizonyíthatom, hogy régebben sem élt máshol ez a szó. Az azonban már nem lehet véletlen, hogy a *szap* az asszociatív palóc jésülés eseteivel e g y ü t t fordul elő: *Kéteskegik* ’kéteskedik kételkedik’, *pegik* ’pedig’, *pegiklen* ’pediglen’, *työzbe* ’tűzbe’, *cselekegyetiről*. Ilyen jésülés van ugyan a moldvai csángóban is, de bármilyen elterjedt lehetett is a *tikfi* ’csirke’ tájszó a múltban (a NySz.-ban egyébként nem szerepel!), az azért furcsa lenne, hogy a ma csak nyelvterületünk északnyugati részén mutatkozó tájszó akkor egészen keleten is jelentkeznék. A *tikfi* nyelvelékünkben *tőkfi* alakban van meg. Nem lehet szövegünk keleti azért

sem, mert a *gyukta* 'dugta' alakhoz hasonlóak az északkeleti, erdélyi és székely nyelvjárásterületről hiányoznak: csak az ország középső és nyugati részén hallhatók (MTsz.). Az egyetlen jésült nyelvtörténeti alak is nyugatabbi vidékre utal (Lipp:PKert. I, 43: *ki gyukják*, vö. NySz.). De a tájszavak arra is utalnak, hogy nem kereshetjük az író nyelvjárását nyugaton sem, mert a *le borongatvan* 'leborítgatván' formához hasonló mai nyelvjárási adatok a palócság középkéleti részén kívül csak északkeleten és a Székelyföldön használatosak (MTsz.), a nyelvtörténet pedig az erdélyi Gelei Katona nyelvéből ismeri (NySz.). A *szap* és a *le borongatvan* szavakon kívül a *kiteskedet* 'kétkelkedett', *kiteskednek* stb. viszont a déli származás ellen szól. A *kétes* 'kétkelkedő, bizalmatlan' jelentésben Gömör megyében fordul elő (MTsz.), a régiségben pedig a nyugati Faludi használja az igét (Fal:UE. 474: *kéteskedik*; NySz.), s a másik adat szintén északnyugatra utal (Ily:Préd. I, 571: *kéteskedett*; a mű Nagyszombatban, 1696-ban jelent meg. Vö. NySz.).

Mindezek alapján, bár a MTsz. gyűjtései korántsem ölelik át egy szó teljes elterjedését, mégis arra kell következtetnünk, hogy az első kéz nyelve a palóc terület közepére lokalizálható. A tájszavak tanúságtétele tehát összhangban van a külső lokalizálás eredményeivel.

De hangtanilag is helyhez köthetjük nyelvemlékünket. Az asszociatív palóc palatalizációról már tettem említést. A középső és felső nyelvállású palotalis magánhangzóknak ez az előreható jésítő hatása a palóc jelleg fontos bizonyítéka írónk nyelvében. A palóc nyelvterület azonban meglehetősen nagy. Olyan jelenségeket kell keresnünk, amelyeknek izofonjai a palóc nyelvjárás területét megosztják.

Vizsgáljuk meg az 1. kéz következő adatait: *kiteskedet*, *kiteskegik*, *valaminimő*, *minden file*, *kezinil!* Olvasatunk természetesen nem *i*-ző, hanem *é*-ző; az idegen (valószínűleg szlovák) anyanyelvű író az *é*-t már *i*-nek érzi, hiszen a szlovákban a középső nyelvállású illabialis hosszú magánhangzó hangszíne *ē*. Az, hogy az idegen anyanyelvűek a magyar *é*-t, sőt a nemzeti nyelvi *é*-t is *i*-nek hallják és ejtik is gyakorta, meglehetősen közismert jelenség. Olvasatunk tehát *é*-s (nem térek itt ki a *kezip* 'közép' bonyolultabb problémájára). Szécsénytől keletre, Nógrád, Heves és Gömör megyében a múlt század első felében még jókora területen élt az *ē* fonéma (vö. TudGyűjt. 1837.1. 50; stb.). Kis területen, az említett megyék összeszögellésében még ma is hallható (vö. HORGER, Nyj. 59; KÁLMÁN, Mai nyj. 26). Az idegen író *ē*-ket semmi esetre sem írt *i*-vel. Tehát az általa leírt nyelvjárás nemigen lehetett Szécsénytől keletebbre, különösen akkor, ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy az *ē*-zés régebben valószínűleg a múlt század elejénél is nagyobb területen élt. Erősítik ezt a feltevésünket a következő adatok: *Magához vette* 'magához vette', *vesztek* 'vesztég', *viratik meg kőpölete* 'virradatig megkőpölte' stb. Ugyanez a jelenség a 2. kézre is jellemző: *napik* 'napig', *zült* ~ *zűt* 'zöld', *néket* 'neked' (de ott *tutyuk* 'tudjuk' is!). Bár a szóvégi zöngétlenedés a szomszédos nyelvekben (német, szlovák) is törvényszerű, nem felejthetjük el, hogy nálunk a Dunántúli nyelvjárására jellemző (vö. KÁLMÁN, Mai nyj. 18, 24), s onnan sugározhatott ki a Börzsöny vidékére is (NyA.).

Az 1. kéz írásában a *hitvel* 'hittel' forma is határvonó értékű. HORGER szerint a *-val*, *-vel* *v*-je a palóc és északkeleti nyelvjárásterület északibb részén, valamint a székelyeknél nem hasonul (HORGER, Nyj. 133). A NyA. gyűjtései szerint a Börzsöny-vidéki és keletebbi középpalóc kutatópontokon a *v* nem hasonul, de már a Garamon túli Nagyölyveden igen.

A birtokos személyragokat vagy többes jelet követő tárgyrag előtti zártság ma is megvan egész Nógrád és Hont megyében (NyA.; s. gy. stb.). A nyelvemlékben: 1. kéz: *Tanukot*, 2. kéz: *Anyamot*. Dunántúlon ez a jelenség nincs meg (vö. KÁLMÁN, Mainyj. 25; DEME, Nyjkérd. 155, kk., passim); Ipolytölgyesről épp napjainkban szorul ki (NyA.; s. gy.). Ez a vonás dél-nyugat felé jelent határt.

Írónk nyelvjárása tehát a palócságnak olyan fajtája (palóc palatalizáció), amely nem ismeri az *ē*-t, de a zöngétlenedést igen. Tehát Szécsénytől nyugatra használatos. Azonban nagyon nyugati palóc sem lehet, mert a *-vel v-*je nem hasonul benne, s a zárt *o*-zás e fajtája sem él nyugatabbra. Az *-ul, -ül* ige-képző *-ól* alakja (*kőpölete*) is azt bizonyítja, hogy Nógrád megye nyugati részére és Hont megyére szűkíthető a kör.

A háromféle helyhez kötési eljárás: a külső, a belső—szókészleti és a belső—hangtani tehát nagyjából azonos eredményre vezetett. Ha ezek után most megállapítjuk, hogy a *szap* tájszó a XVII. század végén már használatos volt Nyugat-Nógrádban, vagy a *-vel v-*je nem hasonult, vagy hogy *ē* fonéma már nemigen volt ugyanott; akkor a *b i z o n y í t a n d ó v a l* bizonyítunk? Semmiképpen sem. A megfigyelt jelenséget a t ö b b i e k lokalizálják. A *szap* (vagy akár a *vakarcs, borongat*) nyugat-nógrádi meglétét a külső és hangtani helyhez kötés, az *ē* nemlétét a külső és a szókészleti lokalizálás igazolja.

Mégegyszer ismétlem: elképzelhető, hogy egyes jelenségek elterjedési határa 260 év alatt 50 vagy 100 kilométerrel is eltolódik. Az azonban már nehezen, hogy s o k jelenség határa u g y a n o l y a n mértékben tolódik el. Ehhez valami igen nagy arányú és egyirányú népmozgalom lenne szükséges. Ilyet azonban 1697 és napjaink közt nem találtam a Börzsöny vidékén. A nyelv-járástörténeti emlékek nem kielégítő külső lokalizálása miatt tehát nincs okunk lemondani az emlék meghatározott területre vonatkozó tanulságairól!

A tévedni merés később, más emlékek adatainak segítségével nagyon gyümölcsözővé válhat. A külsőleg csak így vagy még ennyire sem lokalizált emlékek egymást nagyon erősen támogathatják.

Lássunk egy példát! Nagyorosziiban keletkezett fassiónk alapján megállapítottuk, hogy a középső és felső nyelvállású palatalis magánhangzók jésítő hatása a XVII. század végén már érvényesül Nyugat-Nógrádban. Más adataink igazolják megállapításunk helyességét: Kemence 1569: *czanagy* (szn.) 'Csanádi' (OL. Regesta Decimalium B/1215/a); 1601: *Perezlilyenj* (szn.) 'Perezslényi' (uo.); 1720. évi conscriptio: *Bogyis* (szn.) 'Bódis'; Drégelypalánk 1720. évi conscriptio: *Rágyi, Ragj* (szn.) 'Rádi' (a későbbi névsorokban *d*-vel is); Nagyoroszi 1750: *Unyatinyi* (szn.; a mi 1697-i fassiónkban is előforduló család. A felvidéki falu neve *Unyatin*. A nagyoroszi plébánia anyakönyvéből); 1757: *Bogyis, Bolgyis* (másutt *Boldis*. Ugyancsak az anyakönyvből); Patak 1741., de XVII. század közepéről való iratok másolata, Csáby János jegyző írása: *Harasztyi Mathé, Harasztyi Mátétul* (Esztergomi primási lt. Arch. Saec. Jóságkormányzósági iratok, Patak); Magyarnándor-Kelecsénypuszta 1737. jobbágyinstancia: *mindetyig* 'mindéig' (Eszterházy cs. lt. Ipolypásztói uradalom); Kosd 1715. Mocsáry István nemes írása (hosszú ideig a kelet-nógrádi Lapujtón élt): *illyik* 'illik' (OL. Mocsáry cs. lt.). Az adatok számát sokszorosukra szaporíthatnám, azonban már ennyiből is kitűnik, hogy az 1697. évi fassióból levont következtetés helyes!

5. Nyelvemlékünk és a településtörténet.

Hogyan segít egy konkrét esetben: ennek a nyelvemléknek a vizsgálataiban, a nyelvi jelenségek értékelésében a településtörténet?

Először is megállapíthatjuk, hogy Nagyoroszi, a kiváltságos mezőváros nem valami elszigetelt helység Nyugat-Nógrádban, hanem igen élénk kapcsolatban állott a környékével. Kiváltságai miatt vonzotta a szomszédos falvak jobbágyait. Lakatos Benedek nagyoroszi községi bíró 1617. április 2-i levelében (OL. Kamarai lrt. Acta Publica. Fasc. 33. No. 14.) azt írja, hogy a faluban a reformátusok az „ősfiai”, a pápisták pedig csak jövevények. — Ezek a jövevények 1615-ben még alárendelt helyzetben és kisebbségben vannak: hajlandók a református prédikációkra eljárni, és a prédikátort fizetni (vö. ESZE TAMÁS: Egyháztörténet II, 237). Azonban 1682-re fölénybe kerülnek, ők vannak már többségben, és a két protestáns prédikátort éppen ezzel az ürüggyel űzik el (ESZE: i. h. 251). Ez egyrészt azt jelenti, hogy a környező katolikus községek nyelvjárása behatol Nagyorsziba, másrészt azt, hogy az onnan vallásuk miatt máshova (pl. Diósjenőre) költöző reformátusok nyelvileg hatnak a környékre. Lényeges nyelvjárási különbségek 1697-ben Nagyoroszi és környéke közt nemigen lehettek.

A török kiűzése után, mint az egész Börzsöny-vidék, Nagyoroszi is főleg északról kapta népi utánpótlását (vö. 11—5, a környező falvak közül pedig leginkább Horpáccsal, Borsosberénnel, Patakka és Ipolyvecével, valamint az északabbi Kelenyével házasodott össze (vö. 4. sz. térkép). Tehát azok a jelenségek, melyek 1697 óta Nagyoroszi nyelvjárásában feltűntek, talán ezen területek nyelvével hozhatók kapcsolatba. Mindez azonban csak feltételesen érvényes: nyelvemlékünket nem Nagyorszira, csupán Nyugat-Nógrádra lokalizáltuk.

RÖVIDÍTÉSEK

Ag.	=	Ósagárd	L.	=	Legénd
Ap.	=	Alsópetény	lvt.	=	levéltár
Bar.	=	Baráti	Lt.	=	Letskés
Bb.	=	Borsosberény	m.	=	megye
Bern.	=	Bernece	M.	=	Nógrádmegyer
Bgy.	=	Balassagyarmat	Ma.	=	Magyarnándor
Bi.	=	Bernecebaráti	Mn.	=	Márianosztra
Bny.	=	Berkenye	Mo.	=	Mohora
Cs.	=	Csesztve	Nb.	=	Nagybörzsöny
csn.	=	családnév	Ncs.	=	Nagycsalomja
Dcs.	=	Debercsény	Né.	=	Nézsá
De.	=	Dejtár	Ng.	=	Nógrád
Dj.	=	Diósjenő	Nm.	=	Nagymaros
Dp.	=	Drégelypalánk	No.	=	Nagyoroszi
Dr.	=	Drégely	Ns.	=	Nógrádsáp
e.	=	elején	Nt.	=	Nőtincs
e. f.	=	első fele	Nv.	=	Nógrádverőce
Év.	=	Érsekvadkert	NyA.	=	a nyelvátlasz gyűjtése
extr.	=	extraneus, idegen	nyj.	=	nyelvjárás
Fp.	=	Felsőpetény	Pa.	=	Patak
Gy.	=	Gyerk	Pal.	=	Palánk
Hcs.	=	Horpács	Pb.	=	Pusztaberki
Hl.	=	Helemba	Pcs.	=	Perőcsény
hn.	=	helynév	Pl.	=	Garampáld
Ib.	=	Ipolybél	Pny.	=	Pereszlény
Id.	=	Ipolydamásd	Psz.	=	Pusztaszántó
Ih.	=	Ipolyhídvég	Rh.	=	Romhány
Ip.	=	Ipolypásztó	Rs.	=	Rétság
Is.	=	Ipolytság	s. gy.	=	saját gyűjtésem
Isz.	=	Ipolyzálka	Sz.	=	Szügy
Iszak.	=	Ipolyzakállos	Szá.	=	Szátok
It.	=	Ipolytölgyes	Sze.	=	Szente
Iv.	=	Ipolyvece	Szh.	=	Szendehely
k.	=	közepén	Szke.	=	Szécsényke
K.	=	Kosd	Szo.	=	Szokolya
Kb.	=	Kétdodony	T.	=	Tereske
Ke.	=	Kemence	Ta.	=	Tésa
Kgy.	=	Kőhídigyarmat	Tf.	=	Felsőtúr
Kk.	=	Ipolykiskeszi	Tk.	=	Kistúr
Km.	=	Kismaros	Tl.	=	Tolmács
Kő.	=	Kisölyved	Tp.	=	Középtúr
Kp.	=	Kőspallag	Vm.	=	Vámosmikola
Kv.	=	Kovár	Z.	=	Zebegény

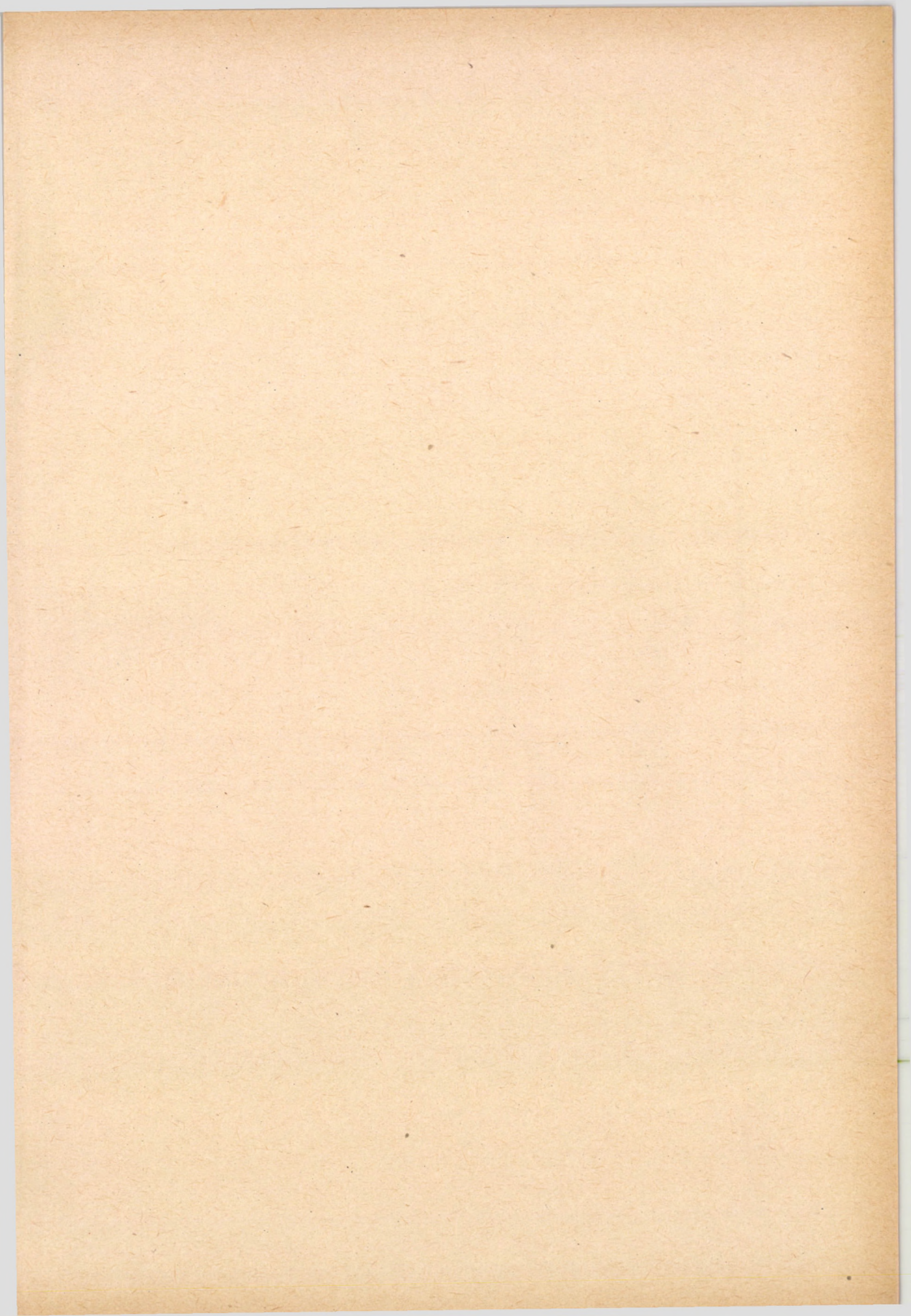
TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

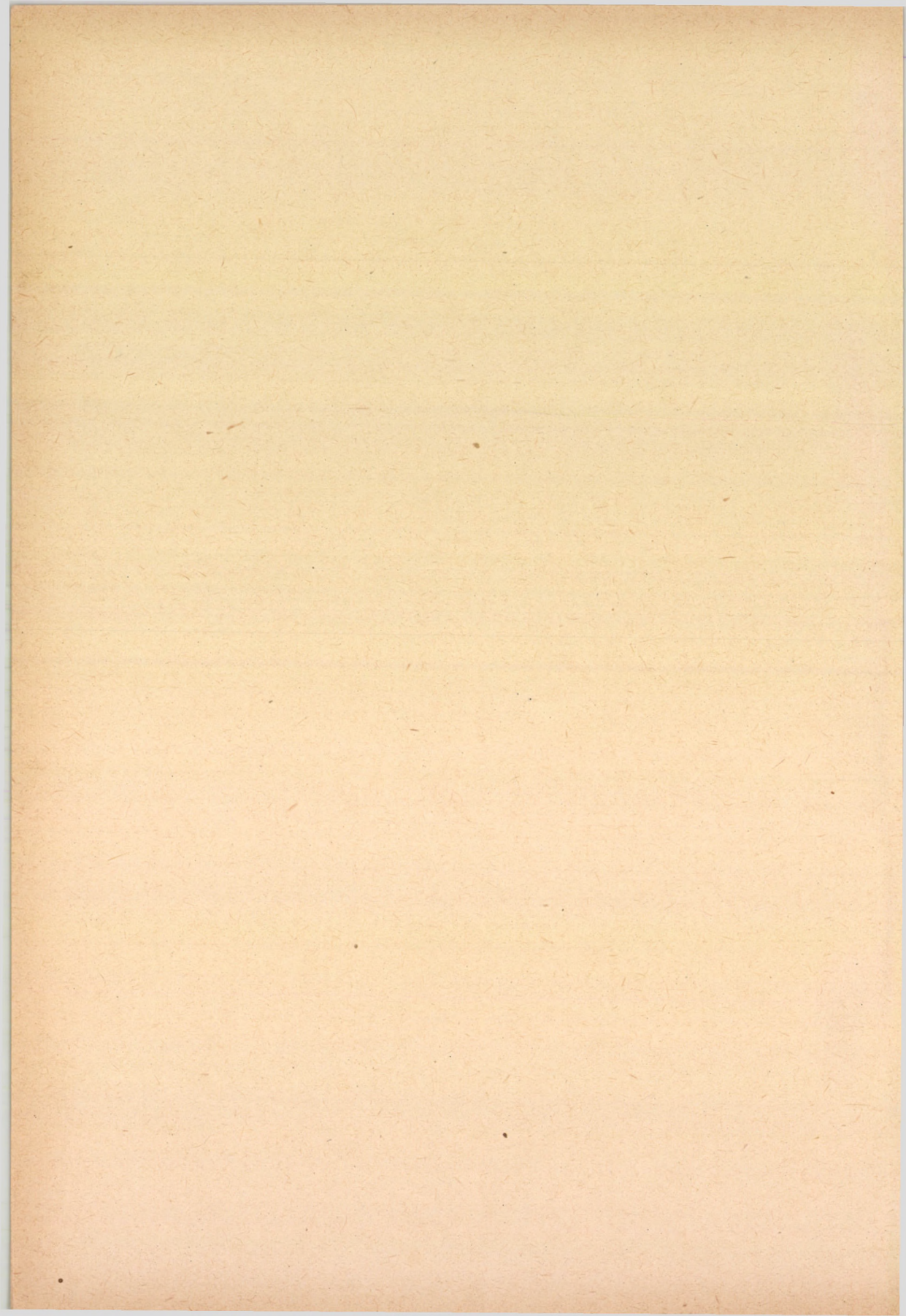
1. A Börzsöny vidékének pusztulása a XVI—XVII. században	5
2. Helynevekből képzett családnevek a Börzsöny vidékén (1550—1795.)	14
3. A Börzsöny északi helységeinek összeházasodása 1710—50 közt	27
4. Községek külházasodása	28
5. Külső házasodás Drégely, Hont, Ipolyhídvég és Kemence községekben	29
6. Külső házasodás Drégely, Hont, Horpács, Diósjenő és Bernece községekben ...	30
7. Külső házasodás Borsosberény, Ipolyvece, Palánk, Baráti és Perőcsény községekben	31
8. Külső házasodás Kemence, Ipolyhídvég, Nagyoroszi, Pusztaberki és Érsekvadkert községekben	32
9. Külső házasodás (XIX. sz. k.) Bernece, Baráti, Nagyoroszi, Perőcsény, Pusztaberki, Ipolyvece, Drégely, Ipolytölgyes, Diósjenő és Érsekvadkert községekben	33
10. Külházasodás Hont, Palánk, Ipolyhídvég, Borsosberény, Horpács, Kemence, Vámosmikola, Kiskeszi és Letkés községekben	34
11. A Börzsöny vidékének lakossága 1720-ban	39
12. Nemzetiségi viszonyok a XVIII. sz. végén	40
13. A Börzsöny vidékének népei az 1830-as években	41
14. A Börzsöny vidéke 1941-ben	42
15. Birtokviszonyok a XVIII. század közepén	45

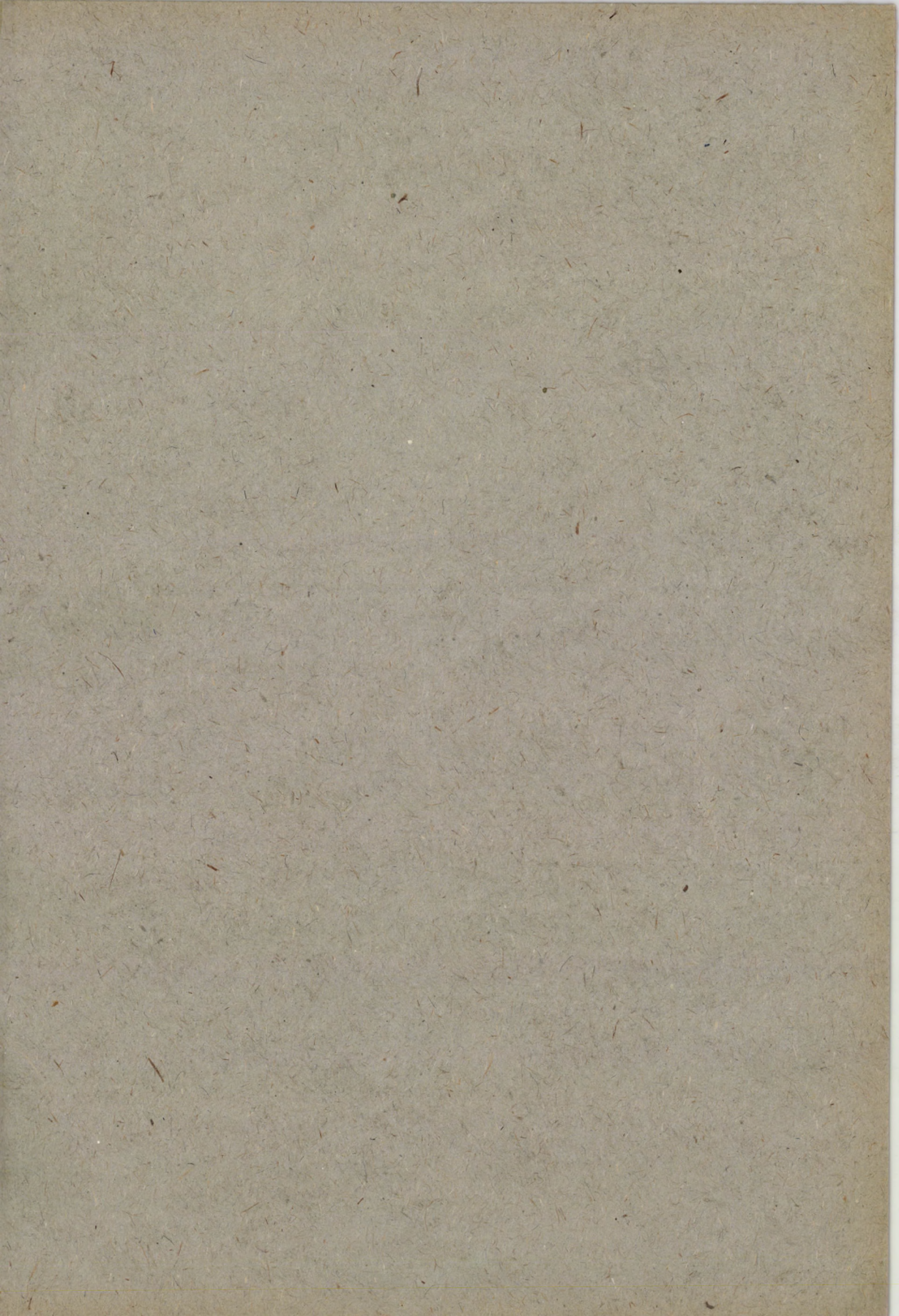
TARTALOM

Bevezetés	3
A XVI. század előtti települési viszonyok	4
A török pusztítása	5
A vidék XVI—XVIII. századi jobbágynépeiről	6
Idetelepülés	10
A lakosság folytonosságának kérdése	16
A szomszédos falvak egymás közti érintkezése	23
A vidék idegen népei	37
Politikai, egyházi és gazdasági (birtok-) határok	43
Az iskolázás	46
A közigazgatási tisztviselők	49
Néhány hangtani jelenség településtörténeti megvilágításban	50
1. Területi nyelvjárástörténet	50
2. A folytonosság	50
a) Szó végi nyílt <i>ó</i> -zás	51
b) Szó végi nyílt <i>ő</i> -zés	51
c) Zárt <i>o</i> -zás	51
d) Hangsúlyos zárt <i>u</i> -zás	51
e) Zárt <i>i</i> -zés	51
f) Zárt-rövid <i>i</i> -zés	51
g) Illabialis <i>á</i> -zás	52
h) Labialis <i>ā</i> -zás	52
3. A török világ nyelvjárási következményei	52
a) Labialis <i>ö</i> -zés	52
b) Jelenségek keveredése	52
c) Hangsúlyos nyílt <i>ē</i> -zés	53
4. Idegen népek és nyelvek hatása	53
a) Az elszigetelő hatás	53
b) Hangtani hatás	54
c) Szókészlet hatása	55
5. A vallási viszonyok hatása	57

a) A nemzeti nyelvi hatás	57
b) A református községek elszigetelő hatása	58
Zárószó	59
Függelék	60
Egy nagyoroszi nyelvemlék 1697-ből	60
1. A nyelvemlék	60
2. Az olvasat	62
3. Az írók, a helyhez kötés	62
4. Nyelvi lokalizáció	63
5. Nyelvemlékünk és a településtörténet	66
Rövidítések	67
Térképek jegyzéke	68
Tartalom	69

Ara: 12, - Ft